

ACS TIBOR

AZ ELFELEJTETT ELSŐ KATONA AKADÉMIKUS —
KISS KÁROLY (1793—1866)

Kiss Károly irodalmi és tudományos, társadalmi és közéleti tevékenységének elismerését jelzi, hogy a hivatásos katonatisztek közül elsőnek őt, a 37. magyar sorgyalozegredben szolgáló főhadnagyot választották meg a Magyar Tudós Társaság I. nagygyűlése 1831. február 17-i, negyedik ülésén levelező taggá. Az Akadémia XI. nagygyűlése 1840. szeptember 5-i, kilencedik ülésén pedig a már nyugállományú századost hadtudományi rendes taggá.

Neve hallatán mégis joggal merülhet fel az a kérdés, hogy ki is volt Kiss Károly és mivel érdemelte ki ezt a megtisztelő bizalmat? Eddig Kiss Károly portréjának megrajzolásával és szerepének bemutatásával adós maradt hadtörténetírásunk. Még az előtt az olvasó előtt is, aki jártas a magyar hadtörténelemben és hadtudományban, szinte teljesen ismeretlen neve, katonai pályafutása, irodalmi és hadtudományi munkássága.

Ha másért nem is, de egy tettéért mindenképpen megérdemelné, hogy ne merüljön a feledés homályába Kiss Károly. Ő volt az, aki a nyelvújítás idején 1828-ban megalkotja a *honvédelem* szóösszetételt és publikációjában először használja.¹ Alkotása a *honvédő* szavunk is, melyet 1832-ben javasolt felvenni a készülöben levő akadémiai nagyszótárba.² A *honvéd* szó szintén szerepel 1843-ban megjelent Hadi Műszótárában.³ Kezdeményezésére kapták 1848 májusában a honvéd elnevezést az önkéntesekből három évi szolgálatra toborzott mozgó (mobilis) nemzetőri zászlóaljok.⁴ Ezt a szót használjuk ma is a néphadseregünk katonája nevéként.

Kiss Károly kora közismert személyisége volt. Baráti kapcsolat fűzte olyan neves politikusokhoz mint Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, Deák, de közeli barátjának vallotta szinte a korszak összes híres íróit, neves tudósait és jeles művészeit.

Kiss Károly egész életében a nemzeti függetlenség, a polgári átalakulás és a tudományos haladás ügyét szolgálta. A reformkorban elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar hadi műnyelv és a nemzeti hadtudomány fejlesztésében; honvédezedesként kiemelkedő szerepe volt az 1848—1849-es polgári forradalom és szabadságharcban a nemzetőrség és a honvédség szervezésében és kiképzé-

¹ Lásd *Kiss Károly*: Napoleonnak a háborút illető alaprendszabásai. Felsőmagyarországi Minerva (a továbbiakban — FmM) 1829. júniusi szám, 455. o.

² Lásd *Kiss Károlytól*: A hadi szótárhoz — 1832. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár, Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban — RAL) M. Nyelvt. 2 — r. 23. sz. II. k. Kiss a *Landwehr* fogalmára alkalmazta a *honvédő* szót.

³ *Kiss Károly*: Hadi Műszótár. Magyarul — németül és német — magyarul. Pest, 1843. 24. 95. o.

⁴ *Urban Aladár*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973. 234—235., 272. o.

Kiss Károly (1793—1866)

sében; az abszolutizmus időszakában hadtörténelési tevékenységével elősegítette a nemzeti függetlenség és az önálló hadügy eszméjének ébren tartását.

Sorsát mégsem tudta elkerülni, mert neve és tettei a feledés ködébe merültek. Írásait ma már csak a tudományos könyvtárak polcai őrzik, alakját pedig több mint egy évszázad homálya takarja el.

Az irodalomtörténet is csak részben végezte el feladatát Kiss Károssal szemben, amikor szépirodalmi írásai alapján kísérletet tett arra, hogy meghatározza szerepét a magyar irodalom történetében. Neve nem szerepel a legújabb Magyar Irodalmi Lexikonban és A magyar irodalom története című új nagy összefoglaló mű is csak egy esetben említi.⁵ Hasonló helyzettel találko-

⁵ Lásd *Tihanyi Károly*: Kiss Károly irodalmi munkássága (1793—1866). Budapest, 1938. 47. o. és *Kókay. J.*: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849. Budapest, 1975. 113., 164., 171., 471., 570-571., 572. o. Magyar Irodalmi Lexikon. Első kötet. Budapest, 1962. és A magyar irodalom története III. Budapest, 1965. 89.

zunk hadiműszó-alkotói és szótárszerkesztői tevékenységének értékelésénél.⁶ A nyelvtudomány A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára munkálatai során nem vette figyelembe 1825-től megjelent munkáinak katonai műszavait, az akadémiai nagyszótár számára 1832-ben a MTA-nak beküldött kéziratosszövegét, melyet az 1843-ban megjelent Hadi Műszótárba is besorolt.⁷

A hadtudománytörténet pedig még kísérletet sem tett arra, hogy életművét — noha erre már korábban is felhívták a figyelmet — elhelyezze a magyar hadtudományi irodalom fejlődés-vonalában és kijelölje helyét a magyar hadtudomány történetében.⁸

Kiss Károlyt kora kétségtelenül méltányolta, ezt fejezte ki a Kisfaludy Társaság 1842. május 28-i ülésén a munkásságát elismerő beszéd találó mondata: „S ki eleget tett a maga korának, minden koroknak élt.”⁹ A Magyar Tudományos Akadémia kisgyűlése 1866. február 20-i ülésén is „egyértelműleg elhatározták, hogy az elhunyt rendes tag arczképe, megszerzettetvén, az akadémia meghalt tagjainak képcsarnokában függesztessék fel”.¹⁰ Sajnos, ennek ellenére portréja még ma sem található meg az akadémián.

A múltat becsülő és értékes örökségeit felhasználó hálás utókornak ennél azonban többet kell tennie szerepének, életének és munkásságának megismertetése érdekében. Tudományunk és honvédelmünk törekvéseire gondolva úgy véljük, nem szabad megengedni, hogy Kiss Károly életműve ugyanolyan jeltelenné váljon mint a Mező Imre úti temető 9. táblája 4. sorának 68. számú, ma már jeltelen sírjában nyugvó hamvai.¹¹

Az első katona akadémikus megválasztásának nem rég múlt másfél évszázados évfordulója jó alkalmat nyújt arra, hogy ha csak vázlatosan is, de bemutassuk a méltánytalanul elfelejtett Kiss Károlyt, a magyar hadtudomány egyik kiemelkedő alakját. Így megkezdhetjük a vele szembeni adósságok törlesztését, és ami még ennél is fontosabb, a ma számára jelentős tanulságok felhasználását és a maradandó értékek elhelyezését haladó katonai hagyományaink között. Jelen írásunkban Kiss Károly életét és pályafutásának fő szakaszait mutatjuk be.

Kiss Károly élete az egyetemes és magyar történelem nagy korszakváltásait íveli át. Pályafutása alatt a régi feudális rend és az új polgári rend közötti küzdelem eredményeként hatalmas változások következtek be Európa országaiban, így Magyarországon is. Születésének évében, 1793-ban kezdődik el a francia forradalom legradikálisabb szakasza, a jakobinus diktatúra és leveré-

⁶ Lásd *Terestyéni Ferenc*: Az állami élet nyelve című tanulmánya III. — „A katonai nyelv fejlődése” — részt Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény. [Szerk. Pais Dezső] Budapest, 1955. 129—164. o.; *Gáldi László*: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorszakban (Budapest, 1957. 448—451. o.) és *Markó Árpád*: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez (5. közemény. HK, 1960. 2. sz. 167—181. o.) című munkáit.

⁷ Lásd A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A—Gy Budapest, 1967.; Második kötet. H—O Budapest, 1970.; Harmadik kötet. Ö—Zs Budapest, 1976. A szótár munkálatai során Kiss Károly Hadi Műszótárát csak a 3. kötet 8. o. kiegészítő jegyzetében tüntetik fel, mint felhasznált munkát.

⁸ Lásd *Bikácsi László*: Tihanyi Károly Kiss Károly irodalmi munkássága címmel megjelent bírálata. Irodalomtörténet, 1943. 4. sz. 183. o. 1964-ben *Markó Árpád*: A MTA hivatásos katona tagjai megalapítása óta a második világháborúig c. kéziratosszövegében vette fel a problémát. Lásd MTA kéziratgyűjteményében az Ms. 10. 511. szám alatt.

⁹ Kisfaludy Társaság Évlapjai. 1842—43. IV. k. Pest, 1844. 17. o.

¹⁰ RAL Kisgyűlések jegyzőkönyve 1866. K 1438 sz. 19. o.

¹¹ Kiss Károly sírjáról az adatok megtalálhatók: Kerepesi-úti temető. Áthelyezési főkönyv 1871—1929. 263. o. Kiss Károly hamvait az eredeti sírjából, — 25. tábla. 2. sor, 12. sír — 1914. május 27-én helyezték át a jelenlegibe. A temető rendezése miatt ugyanakkor a 9. tábla 4. sorába még a következő akadémikusok földi maradványát helyezték el: Czuczor Gergely, Dorner József, György Sándor, Karácson Mihály, Récei Emil, Szinováczy György, Tasner Antal, Gaál József. Lásd erre vonatkozóan: RAL MTA összes ülései, jegyzőkönyvek, 1914—1916. K 1477 sz. 12—17. o. és a székesfővárosi Duna balparti Köztemetők igazgatójától a MTA elnökségének küldött 1914. május 15-i levele. RAL 321/1914. sz. A Kiss Károly jeltelen sírhelyét közre fogó 67. sírban nyugvó Mosonyi Brant Mihály (1814—1871) jeles zeneszerző síremlékét a székesfővárosi hálás közönsége emelte és a 69. sírban nyugvó, A peleskei nótárius c. népszerű bohózat szerzőjének, Gaál Józsefnek síremlékét „felállította felejthetetlen emlékü nevelőjének hálás tanítványa Gr. Csekonics Endre”.

sére megkezdődnek Ausztria részvételével az első ellenforradalmi katonai koalíció hadműveletei. Hazánkban Martinovics és társai vezetésével jakobinus mozgalom szerveződik. Halálának esztendejében, 1866-ban kitér az osztrák—porosz háború és hazánkban az osztrák abszolútizmus legsúlyosabb válságát éli át, amelyet a magyar uralkodó osztállyal való kiegyezés old csak fel.

Ebben a nagy történelmi korszakban a hadügy is forradalmi változásokon megy keresztül és megszületnek a burzsoá hadtudomány máig is ható katonai teoretikusainak — Bülow, Clausewitz, Jomini, Károly osztrák főherceg és mások — művei. A XVIII. század végétől Magyarországon a nemzeti és társadalmi mozgalmak keretében váltakozó eredményű harc folyik az osztrák birodalmi hadügytől és a cs. kir. hadseregtől független, önálló magyar hadügy, hadsereg és hadtudomány megteremtéséért. Ezek az események meghatározták Kiss Károly életének és pályájának alakulását.

1793. augusztus 12-én Budán született jómódú, polgárosodó nemesi családban.¹² Apja hosszú időn át volt Szeged polgármestere, majd főbírája. Gyermekkorát Algyőn tölti, iskoláit Budán és Szegeden végzi. Kora ifjúságától példaképe Zrínyi Miklós, akinek arcképét „hazánk történetének megtanulásában különös jelességéért” kapta tanárától.¹³ A képet ágya fölé helyezte, hogy állandóan emlékeztesse a lángoló hazafiságra és lelkesítse az irodalom és a tudomány művelésére. A nagy történelmi példakép adta meg az indítást a katonai pályához, a szépírói és hadtudományi szakírói munkálkodáshoz. De a fiatal diákra nagy hatást gyakoroltak a napóleoni háborúk hadjáratai és csatái is.

1809-ben háború színterévé válik Magyarország egy része. Napóleon csapataitól Győrnél június 14-én vereséget szenvednek a magyar nemesi felkelők, a július 5-i és 6-i wagrami csatában pedig az osztrákok. Kiss Károly ekkor, 16 éves korában hagyta ott az iskola padjait, és mint naplójában feljegyezte; 1809. szeptember 1-én „lettem katona, a 37. magyar gyalogezredben kadét. Papp József főhadnagy hadfogadó tiszt Szegeden volt a beiktatóm”.¹⁴ Szolgálati lapjának növendék rovatában pedig ez olvasható: „1809. szeptember 1. a báró Máriássy 37. gyalogezredbe 26 forint 53 krajcár felszerelési pénz letétele ellenében besorozták.”¹⁵ A kadétok életét 1810. március 6-án kezdte meg az ezred 2. zászlóalja 11. századában: „kapitányom lett Soupper József”.¹⁶

Az élénk eszű, tehetséges fiatal kadét szépirodalmi és hadtudományi tanulmányaira, írói hajlamainak fejlődésére két tiszt, Kisfaludy Károly főhadnagy és Hirsch József alezredes nagy befolyást gyakorolt. Kisfaludy Károly a szépirodalom iránti érdeklődést és a szépírói hajlamokat erősítette a fogékony ifjában. Kisfaludy 1811-ben ugyan leszerelt, de kapcsolatait nem szakította meg Kissel, ezt bizonyítja a hozzá írt két verses levél.¹⁷ Hirsch József alezredes, ezredparancsnok-helyettes az ezrediskola foglalkozásain figyelt fel a tehetséges kadétra, ösztönözte a hadtudományi ismeretei gyarapítására és ébresztette a katonai szakírói képességeit.

Kiss Károly három évi békeszolgálatára 1812-ben az Oroszország elleni háború

¹² Kiss Károly életének és pályafutásának bemutatására felhasználtuk az MTA számára írt rövid életrajzait (lásd: Kiss Károly élete és munkái 1836. június 27. RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 125. sz. és Kiss Károly életrajza és munkáinak jegyzéke 1840. szeptember 11. RAL K 1231: 67. sz.) és naplójegyzeteit (lásd Kiss Károly naplójegyzete. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár [a továbbiakban — OSZK kt.] Quar. Hung. 2014/1—4. kötet, valamint *Kiss Károly: Jegyzéseim*. MTA Könyvtára Kézirattár. Tört. Naplók. 8-r. 28. sz.) Ezek a naplójegyzetek nem csak Kiss napi tevékenységéről számolnak be, hanem hű képet adják a kor minden lényeges eseményének is. Az OSZK kt.-ban található naplók az 1831., 1832., 1836. és 1837. évi kalendáriumok naptárrészeibe írt feljegyzések, az 1831. előttiéket emlékeztetések és az ez után írtak 1853-ig már napi bejegyzések. A MTA kt.-ban található napló csak töredékes feljegyzéseket tartalmaz 1841, 1942, 1844, 1845 és 1849-ből.

¹³ Lásd Kiss Károly 1820-ban Horváth Istvánhoz írt levele. OSZK kt. Leveletár.

¹⁴ Kiss naplója OSZK kt. QH. 2014/3. k. 44. o.

¹⁵ Kiss Károly szolgálati lapja. Kriegsarchiv. Wien, IR 37. I. Abg. Klasse, 4/118.

¹⁶ Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 17. o.

¹⁷ Kisfaludy Károly verses levelei Kiss Károlyhoz. MTA kt. K 378/79. sz.

kitörésével véget ért, ezredét beosztották a lengyel határt fedező tartalékhadtestbe.¹⁸ 1813. február 25-én előléptetik kadét tizedessé. 1813. augusztus 12-én Ausztria is hadat üzent Napóleonnak, Kiss Károly ezredével részt vett az 1813. évi hadjáratban, harcolt a drezdai és lipcsei csatákban, a köseni, eckértsbergi és hocheimi ütközetekben. Életének első csatájáról, a drezdai csatáról ezeket jegyezte fel naplójában: 1813. augusztus „27-én este alkonyatkor Drezden alá állt az ütközet... 28-án Drezdennél a nagy ütközetben egész nap. Éltemben legelőbb... 29-én Drezden alól elriasztott minket Napóleon. Csehországban nagy sanyarúság közt visszahátráltunk”.¹⁹ A harcokban tanúsított bátor magatartásáért 1813. december 12-én Kiss Károlyt előléptették zászlóssá. 1814-ben részt vett Magyarországon a 37. ezred új, 4. zászlóaljának felállításában és Olaszországba való áttelepítésében. Az 1815. évi hadjárat alatt harcolt a Les Rousses-i ütközetben, Auxonne blokádjánál „s több más apróbb csatákban”. 1815. október 7-én a dijoni táborban léptették elő alhadnagynak. 1814. október végétől 1815. januárjáig ezrede gyalogmenetben áttelepült Franciaországból Lengyelországba.

Kiss Károly alhadnagy 1816 és 1821 között az ezred különböző századaiban, legtöbbit a 15. században van beosztva. 1821. július 1-től kinevezik a 3. zászlóalj segédtszti beosztásába, amelyet 1824-ig tölt be. Ekkorra látóköre kitágul, amihez nagymértékben hozzájárult, hogy „mint katona bejártam az ausztriai császári királyi birodalom országainak nagyobb részét. Mars közben, csatázva, vagy békétanyákon Szász, Bajor s többi német szövetségi tartományokat, Helvéciát, Francia és Olaszországokat”.²⁰

A lengyel földön töltött esztendőket Kiss Károly életének egyik legszebb időszaka volt, amelyet a szolgálat mellett az elmélyült tanulás, a hazafias törekvések, a tudományos és irodalmi ambíciók, a Szontágh Gusztáv alhadnaggyal, a későbbi neves filozófussal egész életre szóló igaz barátságának kezdete jellemzett. Íme ezek közül néhány példa: 1818-ban közösen kezdeményezték — a cs. kir. hadseregben először —, engedélyezzék számukra, hogy a 37. magyar soryalozezred személyi állományát magyar nyelven oktassák a Bell-Lancaster rendszer segítségével.²¹ E tettükről egy kortársuk így számolt be: „A múlt század vége felé fölmerült *bell-lancasteri* oktatásmód ekkor nagy hírben állván, a két fiatal katona folyamodott, hogy a lemergi kaszárnyákban tanyázó magyar közlegénység képzésére, az írás és olvasás tanítására a nevezett oktatási rendszert életbe léptethessék. A felsőbbtség beleegyezett s Kiss Károly és Szontágh Gusztáv itt a kaszárnyában állította fel az első *bell-lancasteri* iskolát, melyben a magyar puszták elhanyagolt fiai, eleinte kényszerítve, később örömet tanultak, olvasni, írni és számolni, s az ő soraikból nyerte később az ezred legjobb altisztjeit. — Midőn azután a két jó barát az ezred Budán szállásló gránátos osztályához javasoltatott, az említett iskola is megszűnt.”²² Kiss Károly „Lancaster intézetű tanítás Lembergben” című írásában részletesen be-

¹⁸ Kiss Károly cs. kir. hadseregbeli pályafutásának adatait a bécsi Kriegsarchivban őrzött, már idézett szolgálati lapja — Muster-Listen IR 37 — 1810, 1811 (Fasc. 2174), Muster-Listen IR 37 — 1812, 1816, 1817 (Fasc. 2175), Muster-Listen IR 37 — 1818 (Fasc. 2176), Muster-Listen IR 37 — 1820 (Fasc. 2178), Conduite-Listen IR 37 — 1824, 1836, 1828, 1830, 1832, 1843, 1836 (Fasc. 122/1), a Militár-Schematismus 1809—1837 évente megjelenő kötetei, valamint a 37. magyar soryalozezred történetét feldolgozó munka — *Finke, Edmund*: Geschichte des k. und. k. ungarischen Infanterie-Regimentes Nr. 37. Wien, 1896, I. k. 754. o., 2. k. 755—1478 o. — alapján közöljük.

¹⁹ *Kiss naplója*. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 43. o.

²⁰ Kiss Károly életrajza 1840. szeptember 11. RAL K 1231: 67. sz.

²¹ Bell, A. (1753—1832) és Lancaster, J. (1776 v. 78—1838) angol pedagógusok által egymástól függetlenül 1800 körül bevezetett oktatási módszer, mely szerint az idősebb tanulók részt vesznek az oktatói munkában és a tanulókat közvetítik fiatalabb társaikkal.

²² Kp aláírású „Kiss Károly és Szontágh Gusztáv életéből” c. cikk a Vasárnapi Újság 1866. március 18-i számában.

mutatja munkásságukat, jelezve azt is, hogy az oktatás felújítása végett értekezését benyújtotta a „Hadi Kormányoknak”.²³

Kiss Károlynak jelentős szerepe volt abban, hogy 1820-ban, Zrínyi Miklós születésének 200. évfordulóján, Lembergben Zrínyi-émlékünnepélyt rendeztek.²⁴ Kiss rendszeres előfizetője az 1817-től megjelenő Tudományos Gyűjteménynek és az évente közölt előfizetési listában található mintegy 10 magyar tiszt között megtalálható „Kiss Károly, M. Bárány Cs. Kir. Magyar Gyalog Ezrede Alhadnagya” is.²⁵

Kiss és Szontágh a lengyel kaszárnyában határozták el, hogy a haza és a haladás ügyének szolgálatában bekapcsolódnak az új lendületet vett magyar irodalmi és tudományos életbe. „S íme távol a hazától, nem sejtve senkitől, közepette egy idegen, hideg országnak, mely Magyarhont csak németül beszélő magyar-ezredi tisztek után ismeri, egy szerény bútorzatú kaszárnyai szobában fél éjeken át ott ült két férfiú lelkes eszme- és érzetcsereiben, fájlalva a haza vesztett idejét, kétségbe esve olykor lehető felvirágozhatásán, majd ismét némi halvány reményre derülve, midőn az egyetlen pesti magyar hírlap egy-egy jelét tüntetve fel az ébredésnek, a Tudományos Gyűjtemény füzetei több s több zálogait hozzák meg a haladásnak, s ezekhez fényt, a reménynek aratást a közösen be-beszerzett költők munkái adtak. Kiss, mindinkább megismerkedvén a magyar irodalommal, el lőn határozva maga is ennek munkásai közé állani, még pedig különösen az alig megpendített hadi szakban.”²⁶

Szontágh Gusztáv hangsúlyozza, hogy barátja, Kiss Károly unszolására kezdett el magyar nyelven írni: „Valóban Kiss barátsága, ki már akkor mint magyar író ismeretes volt, és Kisfaludy Károly ismeretsége lassan a német literatúrából a magyarba vezettek...”²⁷

Kiss Károly irodalmi munkásságának előzményeit 1836-ban így mondja el: „Ifjúságom korában dalokat írtam: hadiakat, ezeket az 1813. és 15-iki had-években táborozás, és marsközben a fegyveres nép énekelgette, és szerelmese- ket, mindezek jobbadán elvesztek, később politikai értekezéseket — ki nem nyomtathatókat, nevezetesen a katonai status jobb karban helyzetetéséről magyar hazát illetve.”²⁸

Első nyilvános publikált írása, az „Egy este” című vers, 30 éves korában, 1823-ban, a Tudományos Gyűjtemény melléklapja, a Szépliteratúrai Ajándék hasábjain jelent meg.

1824 júniusában új szakasz kezdődött életében, amikor áthelyezték a budai gránátos zászlóaljhoz. Ekkor már megindult Pest és Buda irodalmi központtá válásának folyamata. Kiss alhadnagyot meleg barátsággal fogadták az idős és fiatal magyar írók, Fáy András, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Toldy (Schedel) Ferenc és mások. Nagy lendülettel vett részt a pezsgő művészeti, irodalmi és tudományos életben.

Kisfaludy Károly ösztönzésére művelni kezdi a szépirodalom szinte minden műfaját.²⁹ Írt verseket, elbeszéléseket, színdarabokat, regényeket, irodalomtörténeti munkát, készített műfordítást. 1824 és 1830 között számos verse és novellája jelent meg az Auróra, a Hébe, a Muzáron, az Uránia, a Sas és a

²³ Lásd Kiss Károly: Lankaszter intézetű tanítás Lembergben. Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban — TGy) 1826. VII. k. 41—52. o.

²⁴ Kiss Károly 1820-ban írt beszámoló levele Horváth Istvánnak. OSZK kt. Levelestár.

²⁵ Lásd példának TGy. 1822 XII. k. 142. o.

²⁶ Toldy Ferenc összegyűjtött munkái. Gyászbeszéd Kiss Károly felett 1866. február 20. VI. Pest, 1872. 73. o.

²⁷ Szontágh Gusztáv életrajzi adatok 1839. május 10. RAL Történel. 2-r. 11. sz.

²⁸ Kiss Károly élete és munkái 1836. június 27. RAL M. Irod. Levelezés. 4-r. 125. sz. Ekkor még felsorolta, hogy kéziratban megvan: „3. Tolvaj. Színháték 3 felvonásban. 4. Rodosto” és „5. Mohács történeti román. Más egyéb apróságok.”

²⁹ Lásd Kiss Károly válaszbizetét 1842. május 28. Kisfaludy Társaság i. m. 19—20. o.

Felsőmagyarországi Minerva oldalain.³⁰ Értékes tagjává vált a Kisfaludy Károly köré csoportosult írók híres Auróra körének. Szépirodalmi munkásságával egy ébredő korszak nemzeti irodalmának kibontakoztatásához nyújtott értékes segítséget. Különösen elbeszélései gazdagították a virágzásnak induló reformkori magyar irodalmat.

Kiss szerette a szépirodalmat, de mégsem érezte egészen a magáénak.³¹ Írói útkeresését és irányváltását jelzi, hogy munkássága mindinkább átkerül a Tudományos Gyűjtemény és a Felsőmagyarországi Minerva lapjaira. Szépirói munkásságának feladásában és hadtudományi szakírói tevékenységre való áttérésében a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása is szerepet játszott. Közismert, hogy 1825. november 3-i országgyűlés kerületi ülésén Széchenyi István felajánlotta egy évi jövedelmét a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására. Az Akadémia megteremtésének napirendre kerülése arra serkentette Kisst, hogy elmélyítse tudományos tevékenységét és publikáljon.

Hadtudományi és hadtörténeti értekezéseinek, munkáinak hosszú sorát 1825-ben nyitja meg, amikor a Tudományos Gyűjteményben négy folytatásban közreadja — „Édes Honunk”-nak ajánlva — az önálló magyar hadügy megteremtését is szorgalmazó „A 37-dik Magyar Gyalog Ezred Történetei” című tanulmányát. Ezt követte minden esztendőben több kisebb-nagyobb munkája és fordítása. Tudományos kutatómunkájának és publikációs tevékenységének programját 1828-ban fejt ki a „Napóleonnak a háborút illető alaprendszabásai” című fordításának bevezetőjében.

„Maximes de Guerre de Napoleon cím alatt múlt évben Párizsban kijött könyvecskét a magyar olvasó közönséggel már csak azért is kívántam közleni — írta Kiss —, mivel Tud. Gyűjteményünkben, mi a hadtudomány tárgyát illeti, jobbadán minden évben érintlen szokott maradni, mintha mi Magyarok egészen lemondanánk azon jeles tudományról...” és abból a célból, hogy „valamiképp fellobbanthattám Hazánkfiaink mejjökben azon már elaludni készülő... felséges szikrát, eléjbe adtam a Nemzetnek az ó-és újkor csata-rendjét (Lásd Tud. Gyűjt. 1826. 1. k. 1. 127.) A Dziráról szóló Értekezést (Lásd F. M. Or. Minerva 1826. IV. N. 1. 910.), most pedig Napoleonnak a háborút illető alap-rendszabásait”. A polgári átalakulást és nemzeti függetlenséget szorgalmazó reformokra gondolva felhívja a figyelmet a hadtudomány művelésének és megismerésének jelentőségére a magyar viszonyok között, megállapítva: „Ha a szelídebb tudományokra akarjuk buzdítani polgártársainkat, el-ne melőzzük őket a Haza fegyverrel való szolgálatjára is élleszteni. Így gondoskodtak Nemzetünk képviselői is az utolsó Ország-gyűlése alkalmával, midőn a mellett, hogy a Tudományoknak Akadémiát szerezni szándékoznak, a már rég szükséges Ludoviceum fel-állítására is figyelmeztek. Mindkettőre nagy szüksége van a Nemzetnek.”³²

³⁰ Kinyomatott versei: Linához (Szépliteratúrai Ajándék, 1824), Adria Hunniához (Szépliteratúrai Ajándék 1825), Lina levele (Hébe, 1825), Tiszához (Hébe, 1826), Újmódi Werther (FmM, 1826. 1. k.). Fohászkodás (Uránia 1825), Visegrád romjaihoz (Uránia, 1828), Lélekhez (Uránia, 1829); elbeszélései: Halhatatlansághoz (Szépliteratúrai Ajándék, 1825), Honalymanok (Hébe, 1825), Felébredés (Szépliteratúrai Ajándék, 1826), Tolvaj (Szépliteratúrai Ajándék, 1826), Piszka (Hébe, 1826), Házibarát, Kenyeres vitéz (Auróra, 1826), Solymos Dezső, Hollókő (Auróra 1827), A Szép juhásznő (Auróra, 1829), Nagy Titok (FmM, 1827. 4. k.), Síróhegy (Musarium, 1829). Bujdosó magyar Lengyelországban (Auróra, 1830), Madona della sedia (Uránia, 1830), Kávé nénikék (Sas, 1831), Keglevich Etelek (Budapesti Árvízkönyv 1839—41. III. k.), Ballagi tó (Aradi Vészlapok, 1844). Egyéb műfajból írásai: Holmi apróságok Bukovinából (TGy 1824. VII. k.), Egy a lengyel literatúrát tárgyzó kérdés (TGy 1824. X. k., 1825. I. k., II. k.), Napkeleti Gallícia (TGy 1826. II. k.), Bajnoki harc Takáts Éva asszony ügyében az asszonyi nem érdemei és jussáért (TGy 1826. VIII. k.), Alibeg hegyi szállitmányok (TGy 1825. VIII. k.), Koscius halma (Regélő, 1833). Műfordításai: Sz. G. észrevételei a szép művek iránt az olasz földön (FmM 1825. 1. k.), Washington Irving angol-amerikai író írásai közül — Tengeri utazás, Az asszony, Falusi élet Angliában, A megrepedett szív, Könyvesnálás mestersége Londonban, A falusi Temphen, Rip van Winkle (FmM 1828. 1. k., 3. k., 4. k., 1829. 2. k.), éjszaka amerikai pénzügybeli zavarok (TGy 1840. VI. k.).

³¹ Lásd Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 9. Budapest, 1969. 240., 256., 386., 388—399. o. 430. o.

³² FmM 1828. szeptember. 1856—1857. o.

Kiss Károly magyar nyelvű irodalmi munkásságát katonai előjáról nem nézték jó szemmel. Ez is szerepet játszhatott abban, hogy 14 évi alhadnagyság után, 1829. március 1-én léptették csak elő főhadnaggyá. Tiszti karrierje a cs. kir. hadseregben nem tükrözte vissza Kiss képességeit, de elégtételt jelentett számára, hogy neves kortársai tehetségét és munkásságát elismerték. Jelen lehetett számos, ma már a történelemben számon tartott eseményen. Például 1828-ban Kazinczy és Kisfaludy híres kézfogásán. A főváros dinamikus irodalmi és tudományos életében való aktív részvétel, a neves írók és tudósok barátsága új távlatokat nyitott meg nézeteinek alakulásában, mindennek előtt a hadtudományi kutatómunkájában, a katonai szakírói és műfordítói tevékenységében.

1829 májusában áthelyezik a budai gránátos zászlóaljtól a 37. ezred 3. zászlóaljához Nagyváradra, majd 1830-ban Szegedre, az ezred főhadfogadó parancsnokságára.

Kiss Károly főhadnagy tiszti pályafutásának utolsó szakasza kedvezően indult, és végre úgy tűnt, hogy katonai beosztásai elő fogják segíteni tudós karrierjét. A Magyar Tudós Társaság I. nagygyűlése 1831. február 17-én a délután 5 órától este 8 óráig tartó negyedik ülésén első esetben választottak meg 20 levelező tagot. A hivatásos katonatisztek közül először őt választották meg („A harmadik sorban... Kiss Károly... 14” szavazattal) hazai levelezőtagnak.³³ Áprilisban kinevezik a 37. magyar sorgyalogezred nagyváradai katonai nevelőintézete igazgatójának.³⁴

1831. április 20-án Szegedről írt először negyedévi jelentést a Magyar Tudós Társaságnak, amelyben közli, hogy Szegeden nem jelent meg az év első negyedében magyar könyv, Temesvárról és Nagyváradról még nem kapott jelzést megjelenésekről. A továbbiakban beszámol a szegedi iskolákban folyó magyar nyelvoktatás eredményeiről. „Egyszersmind jelentem — írta befejezésül —, hogy én holnap Szegedet elhagyom, Nagyváradra utazok, hol az Ezredünk Nevelőháza Igazgatását által venni kötelességemmé tétetett.”³⁵

1831. április 23-án már Nagyváradon találjuk, új beosztását május elsején átveszi és megkezdí katonapedagógiai vezetői tevékenységét.

Kiss Károly 1831. július 1-én küldi meg a Magyar Tudós Társaságnak második negyedévi jelentését, mellékelve a nagyváradai és a szegedi nyomdák magyar kiadványainak jegyzékét. Ezenkívül érdekes beszámolót ad egy magyar játékszín társaság nagyváradai szerepléséről — megállapítva, hogy „középszerűen játszottak”. Különösen fontos levelének az a része, melyben a parancsnoksága alatt álló katonai nevelőintézetben folyó magyar nyelvtanításról így számol be:

„Báró Máriássy 37-ik, és Portugalliai Rerogem herczeg 39-ik magyar gyalog ezredek nevelőintézetében a magyar nyelv tanítása egészen szorgalommal tanítatott. Az első igazgatóját én május elsején általvevén kötelességemmé tettem, figyelmet nyelvünk gyarapítására fordítani, ennek következtében Zuakkay Ferencz őrmester az intézet ügyes első tanítója által, önnön felügyelése alatt, hetenként két nap, kedden és csütörtökön másfél óráig tanítatik a magyar nyelv Verseghy 1817-ben kiadott grammatikája szerint. Szalay Imre úr magyar nyelv tudományi rövid oktatásait a tanításra még nem alkalmazhatom, mivel az ifiak közül többen épen semmit sem értenek magyarul.

A nyelv oktatáson kívül meg vagyon határozva, hogy minden második nap a fegyvergyakorlások, belső szolgálati jelentések, mulatozások, éneklések, imád-

33 Nagygyűlések jegyzőkönyve 1831, 1832, 1833, 1834. RAL K 1353 sz. 11. o.

34 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/1. k. 9. o.

35 Kiss Károly levelező tag (a továbbiakban l. t.) első negyedévi jelentése. Szeged 1831. április 20. RAL 8/1931. sz.

ságok magyarul essenek meg. — Ezen rendelkezések kedvezősítését várom.”³⁶ Az elért eredmények igazolására Kiss jelentését magyarul „írta Bertrám Ferencz növendék”.

Ezek a példák, de a további munkássága azt bizonyítja, hogy nagy lelkesedéssel végzi katonapedagógiai tevékenységét és akadémia levelező tagi kötelességét.³⁷ Rendszeresen beszámol az Akadémiának a Szegeden, Temesváron és Nagyváradon megjelent magyar kiadványokról, a tudományos és irodalmi eseményekről, az akadémiai nagyszótár és a szakszótár számára a katonai műszavak összeállításáról és szerkesztéséről. De 1831 októberében már panaszkozik, hogy katonai beosztása, „hivatali helyzetetésem időmnek nagy részét elfoglalja”.³⁸

Ezért kérelmezi József nádortól, hogy szolgálati és tudományos pályafutása alapján nevezze ki a szervezés alatt álló Ludoviceum harcászati és történelem-tanárának. Naplójában a nádori kihallgatást így örökítette meg: „1831. november 20-ikban délelőtt a Nádornál voltam a Ludoviceum végett, kegyesen fogadott, és jó reménységgel bocsájtott el magától”.³⁹ December 24-én pedig hivatalos írásos áthelyezési és kinevezési kérelmet nyújtott be a nádorhoz. A kérelemhez mellékelte 1830-ban készült tiszti minősítését is.⁴⁰

Az elkövetkezendő évek azonban nem hozzák meg számára a várva várt áthelyezést. Sőt, előljárói egyre több akadályt gördítenek irodalmi és tudományos munkássága elé. Ennek ellenére Kiss minden alkalmat megragad, hogy erősítse a kapcsolatát a Tudós Társasággal és egyre eredményesebben dolgozik mint katonai nyelvújító, hadtudományi szakíró és fordító.⁴¹ Kezdeményezően lép fel az akadémián új katonatagok felvétele érdekében és ennek köszönhető, hogy a II. nagygyűlés 1832 márciusában levelező taggá választotta ezredtársát. Szontágh Gusztáv főhadnagyot, valamint Baricz György hadmérnök őrnagyot. Kállay Ferenc ny. hadbíró századost és tiszteleti taggá báró Lakos János ezredest.⁴² Javaslatára az akadémia történetében először elhatározta két fontos hadtudományi munka — Károly főherceg: Adalékok a gyakorlati harc kiképzéshez az osztrák hadsereg tisztjei számára és Georg Hauser: Az erődítményvéstet zékikönyve a cs. kir. Mérnök akadémia számára — magyarrá fordítását.⁴³

A cs. kir. budai főhadparancsnokság is felfigyel Kiss egyre aktívabb politikai töltetű tudományos tevékenységére és nem engedélyezte megjelenését az akadémia augusztusi 1832. évi III. nagygyűlésén. A „Tekintetes magyar tudóstársaságnak” írt levelében erről így számolt be: „Én mint a katonai szoros rendszabályokhoz kötve az engedelemért megkértem a szolgálat útján a nagy-

36 Kiss Károly I. t. második negyedévi jelentése. Nagyvárad 1831. július 1. RAL 8 1831. sz.

37 Lásd Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/1. és 2. kötetének több feljegyzését és a Kisgyűlések jegyzőkönyve. 1831, 1832, 1833, 1834. RAL K 1389 sz. az 1831. évi kisgyűlések 2., 8., 16., 18., 20., 22. ülési napirendjeit.

38 Lásd Kiss Károlynak a MTT-nak írt 1831. október 1-i, 10-i és november 10-i leveleit. RAL 8/1831. 50/1831., 56/1831. sz.

39 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/1. k. 14. o.

40 A Magyar Kir. Honvéd Ludovika Akadémia története. Budapest, 1830. 180. o.; KA, Wien, Conduite—Liste n. 1R 37—1830. (Pasc. 122/1.) rovatai szerint Kiss 22 éve és 2½ hónapja szolgálati diák volt, anyagi támogatást nem kap, egészséges, kedélye jó, természetes képessége sok van; beszél németül, magyarul és latinul jól, pengyelül és olaszul közepesen; gyakorlati életben igen jó; ruházódása csinos, fegyverkezésben igen jó; ismereti bölcsészettől és történelemtől vannak, katonai műszaki tárgyakból nincsenek; jó lovas, földmértel nincsenek; az ellenség előtt bátran viselte magát; polgárokkal szemben előzékeny és határozott; az ezredben előzékeny és közszeretettel örvend; alárendeltjeihez jószágos és igazságos, sok értelem és szorgalom van benne; jó gazda, nem iszákos, nem játékos, adóssága nincsen, nem veszekedő; szolgálatban szorgalmas és jól használható; előléptetésre a rangsorban alkalmas.

41 Lásd Kiss Károlynak a MTT-hoz írt 1832. január 10-i, május 28-i és augusztus 18-i leveleit. RAL 10/1832., 68/1832. 8/1832. sz.

42 Szontágh Gusztáv (1703—1858) filozófus, esztéta, kritikus. Levelező tag 1832. március 9., rendes tag 1839. november 23. Székfoglalója: A magyar philosophia alapelvei és jelene; felolvasta 1840. augusztus 27-én. Baritz György (1779—1840) műfordító és katonai szakíró. Levelező tag 1832. március 9.; Kállay Ferenc (1790—1861) jogász, filozófus, őstörténész. Levelező tag 1832. március 9.; rendes tag 1832. október 1. Székfoglalója: Az ideológiáról; felolvasta 1832. november 6-án; Lakos János (1776—1843) hadtudományi és szépipró. Tiszteleti tag 1832. március 10.

43 Nagygyűlések jegyzőkönyve 1831, 1832, 1833, 1834. RAL K 1353 sz. 22. o.

méltóságú budai főhadikormányt, de a kívánt, reménylett engedelem tőlem megtagadott, s egyszersmind értésemre adatott, hogy én figyelmemet inkább az alattam levő nevelőintézetre, mint más litteratúrai dolgozásokra fordítanám.”⁴⁴

Kiss, nem törődve a figyelmeztetéssel, tovább folytatta irodalmi, tudományos és akadémiai tevékenységét.⁴⁵

A már keserűvé vált katonai pályán a 40 éves Kiss Károlyt 1833. február 16-án végre előléptetik alszázadossá, de továbbra is megakadályozzák abban, hogy részt vegyen az akadémia rendezvényein és az 1833 novemberében megtartásra kerülő IV. nagygyűlésen. Ekkor már nézetei és munkássága alapján gróf Széchenyi István barátságát is elnyerte. Ezt bizonyítja, hogy amikor 1833. szeptember 3-án Széchenyi István hajóval megérkezett Szegedre, „Kiss kapitány — atyja, »a helybéli főbíró« — [és] sokan mások özönöltek oda, lelkezdve ünnepelni”⁴⁶

1833 szeptemberében Széchenyi felvetette az Akadémia alapszabályreformjának gondolatát és Toldy Ferencet arra kéri, hogy csak megbízható és hallgató tudó akadémiai rendes és levelező tagokat avassanak be a készülődő reform titkaiba.⁴⁷ Széchenyi ebben az időben kérte fel Kiss Károlyt, hogy az oldalán szálljon harcba a módosításért. Kiss 1833. október 11-i levelében biztosítja Széchenyit arról, hogy elgondolásával egyetért, de „alávetve hivatalom rabigájának, meg jelennem gyűlésünkön nem lehet”. Ezenkívül levelező tagi helyzetére célozva megjegyzi: „Én ugyanis gyűléseinkben olly karban vagyok helyezve, mellyben semmit sem szólhatok, a jót csak halgatva óhajtanom szabad.” Széchenyi reformtörekvéseit támogatva kijelenti, hogy „*tisztelői közé* én is tartozok, és mióta Méltóságod barátságával engem megtisztelni tetszett, több erőt érzek lelkemben kifejtve; a haza ügye ügyem volt mindenkor, ezért élni, s halni most még inkább kész vagyok”⁴⁸,

1834-ben változatlan energiával teljesíti levelező tagi kötelességeit katonai beosztása mellett és leveleiben rendre beszámol a megjelent magyar kiadványokról, színészek nagyváradi szerepléséről, tudományos tevékenységéről és publikációról.⁴⁹ De előljárói továbbra sem engedélyezik, mint 1834. október 26-i levelében megírta („szolgálatom miat akadályoztatva meg nem jelenhetésemet sajnálkozva jelenteném”), személyes megjelenését az akadémia novemberi, V. nagygyűlésén.

Az 1835-ös esztendő Kiss számára a nagy csalódások éve volt. 1835. március 16-án végre előléptetik századosnak, de áthelyezik a Lembergben állomásozó ezredhez századparancsnoki beosztásba. Így vége szakadt 10 éves magyarországi tartózkodásának. Az áthelyezés a cs. kir. katonai vezetés tudatos törekvése volt, hogy eltávolítsák őt a hazai politikai, tudományos és irodalmi életből. Kiss, támogatva az országgyűlésben a magyar nyelv elismertetéséért folyó politikai harcot is, nagyváradi katonapedagógiai tevékenységét nemes gesztussal fejezte be. 1835. május 15-én alapítványt hozott létre a nagyváradi 37. magyar sorszálogezred nevelőintézeténél a magyar nyelvben legjobb előmenetelt tanúsító egy-egy alsó (4 pengőforint) és felső osztálybeli (6 pengőforint) ifjú számára. Bihar vármegye 1835. június 1-i közgyűlése, ahol ismertették

44 Kiss Károly MTT-hoz írt 1832. augusztus 18-i levele. RAL 111/1832. sz.

45 Lásd Kiss negyedévi — 1833. január 1-i, július 1-i, október 31-i — jelentéseit az akadémiához. RAL 8/1833. sz.

46 *Széchenyi István: Napló*. Budapest, 1978. 747—748. o.

47 *Gróf Széchenyi István levelei*. I. k. Budapest, 1889. 302—304. o.

48 Kiss Károly 1833. október 31-i levele Széchenyi Istvánhoz. RAL K 205/160. sz.

49 Lásd Kissnek az akadémiához írt 1834. január 20-i, február 15-i, július 20-i, október 15-i és 26-i leveleit. RAL 8/1834., 94/1934., 155/1834. sz.

Kissnek az alapító levelét, határozatában megállapítja: „Tiszta hazafiúi indulatot bizonyító ezen nemes ajánlás, mely édesanya-nyelvünk terjesztésére és általa a viszontagságokkal küzdő nemzet fenn maradására célhoz vezető eszközökhez nyul, mélyebben érdekli a megye Rendeit, mintsem hogy az alapítványi oklevél felolvastakor hangos felkiáltásokban nyilvánított örömeztök, a buzgó kívánatok emléket jegyzőkönyvekben ezennel örökíteni ne kívánják.” Kiss Károly ugyanis, elég szokatlan módon, Bihar vármegyét kérte fel alapítványának kezelésére, és a vizsgák alapján a jutalmak odaitélésére. A vármegye közgyűlésének határozata szerint „ezen hazafias tettéért mondott szíves köszönetjük” mellett örömmel vállalják a felkérést „s hajlandóságukról az alapító cs. kir. százados kapitán urat a ns. ezred útján tudósíttatni rendelik”.⁵⁰

Kiss Károly cs. kir. százados a vármegye határozatát már Lembergben kapta meg, ahol az ezred 198 fős 11. századának kiképzését és mindennapi életét vezette. De itt sem feledkezett meg hazájáról és tudományos munkájáról. Ezt tükrözi az akadémiához intézett következő levele is:

„Lemberg melléki táborból Augustus 28-kán. Kiss Károly

Tekintetes magyar tudós Társaság!

Midőn a tek. társaságnak sajnálkozva jelenteném, hogy távul kedves honnunktól kemény hivatalomhoz kötve Nagyméltóságu Elölülőnk hozzám bocsájtott meghívására a jövő hó elsőn megnyitandó nagygyűlésünkön meg nem jelenhetek, itt a külföldön is igyekezendek mennyire számos kedvetlenségeim engedik hazánknak, nemzetünknek, társaságunknak csekély tehetséggel bírói, honni, és levelezői kötelességeimnek megfelelni.

Szíves üdvözlétével a tekintetes társaságnak magát ajánlja

*Kiss Károly kapitány*⁵¹

Kiss Károlynak tehát egyre inkább elege van a szellemét és alkotó tevékenységét súlyos gúzsba kötő katonai szolgálatból. Gyötri a honvágy és a betegség. 1836 januárjában olyan rosszul érezte magát, hogy megírta a végrendeletét. Betegsége alatt is állandóan érdeklődött a hazai ügyek iránt és szorgalmasan levelezett barátaival.⁵² Különösen érdekes az a levél, amely bepillantást enged a magyar származású cs. kir. tisztek gondokodásmódjába a nemzeti mozgalmakkal kapcsolatban. Kiss Károly ezt a levelet Toldy Ferencnek írta:

„Lembergől, januárus 13. 1836.

Szíves üdvözlétemet küldöm barátságodnak Kisfaludnyk emléksobrára az itt tanyázó fegyveres magyarságnál ügyel bajjal bégyült pénzt; a fiatalság, mellynek inkább szíven fekszik a nemzeti ügy mint Kegyed is tudja, jobbára pénz nélkül nem teheti azt, mit tenni óhajtana, az öregebbekben pedig vagy kihült már a honszeretet, vagy soha nem voltak egyebek pusztán szolateskánál, ilyenkép a fegyveres néptől pénzbelit nincs mit várni, kart se őt adhat de mást nem.

Szontagh barátunk 15 pengő forint átadására utasítva van.

Életet boldogat kíván kegyednek, Vörösmartynak, Bajzának s az egész vidám társaságnak. Kegyed

*híve s barátja
Kiss Károly*⁵³

⁵⁰ Honművész. 1835. június 14. sz. 380—381. o.

⁵¹ Kissnek a MTT intézet 1835. augusztus 28-i levele. RAL 53/1835. sz.

⁵² Lásd Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 4—5. o. és Kiss 1836. február 20-i levele az MTT-hoz. RAL 219/1836. sz.

⁵³ RAL Tört. I. 2-r. 13. sz.

1836 márciusában és áprilisában kemény vitákat kell folytatnia Anton Vogel ezredes ezredparancsnokkal, hogy 3 hónap betegszabadságát a budai gyógyfürdőkben tölthesse el. Ezeket naplójában így örököltette meg: „Március 26. Kellemes és kellemetlen nap egyszersemind. Kellemetességet okozá Jelenkor társalkodója 21. száma. „Nagy Ignacz utazási levele Szegedről. Kellemetlenséget századom előtt a Ezredes Vogel viselete, elkedvetlenülve feltevém magamban századom elejbe többé nem lépni.” De a tortúra tovább tart, mert Vogel ezredes Kiss betegszabadsági kérelmét visszaadta azzal, hogy válasszon Buda helyett más gyógyfürdőt. „Április 4. Az ezredesnél voltam, komoly tartalmú beszédem vele a fürdő miatt.” „Április 17. Ma megérkezett a napiparancs 3 hónap engedelem véget Budára fürdeni mehetni.”⁵⁴ Vogel ezredes köteke-dése, hogy Kiss ne Budára menjen gyógyfürdőbe, bizonyítani látszik az 1835-ös áthelyezés és a fővárosból való eltávolítás, illetve távöltartás tudatos szándékát.

1836 június és szeptember között, több mint 4 év után, ismét személyesen is bekapcsolódik az Akadémia munkájába és rendszeresen találkozik író és tudós barátaival. Ennek illusztrálására csak egy nap, 1836. szeptember 2. eseményeit idézzük Kiss feljegyzéséből: „Akadémiai második ülés. Széchenyi István gróf képe beiktatása. Ebéden a kaszinóban: Szász — Vörösmarty — Fábíán — Hettner—Czuczor—Bajza—Perger—gróf Kemény társaságában.”⁵⁵

A Pest-Budán töltött hetek alatt — talán barátai bátorításának hatására is — megéri Kiss lelkében a nyugdíjaztatás gondolata. Nehéz szívvel, a megtorlások légkörében hagyta el hazáját, de azzal a szilárd elhatározással, hogy nyugdíjaztatását kéri és életének hátralevő idejét a tudományos és közéleti tevékenységnek fogja szentelni. Ezt tükrözi naplójegyzete: „1836. szeptember 21. Elbucsuztam hazámtól, mellyet még a jövő tavaszra látni kívánok . . .

1836. szeptember 25. hivatalosan előjáróimnál jelentém magam, az ezredesnél kinyilatkoztattam, hogy századommal vesződni nem akarok többé, tavaszra ugyanis nyugalomra lépni kívánságom, helyben hagyta akaratom.”⁵⁶

Döntése indokolt volt, mert előmenetelének útját állta a cs. kir. hadsereg tudatosan magyarelleses előléptetési rendszere, de még inkább politikai magatartása, tudományos és irodalmi tevékenysége. Könnyű szívvel mondott búcsút, hisz 43 éves korára a 37. szerezred tizennyolc századából csak az egyiknek volt a parancsnoka. 1836 novemberében készítik el a nőtlen Kiss Károly cs. kir. századosról utolsó minősítését, amelyet, ha összehasonlítunk az 1830. évivel, megállapíthatjuk, hogy nem mindenben tartalmazza az igazságot. Különösen vonatkozik ez az összegező megállapításra: „Megromlott egészségi állapota miatt alkalmatlan az előléptetésre. Soha és semmilyen okból nem mellőzték.”⁵⁷

Kiss türelmetlenül várja nyugállományba helyezését, ez különösen felerősödik benne, amikor megtudja, hogy ezrede Bécsben állomásozó 1. gránátos századának parancsnoka, a legjobb barátja, Szontágh Gusztáv százados 1836 novemberében levélben bejelenti nyugállományba vonulását és Pesten való letelepedését.⁵⁸ Kissnek nagy diplomáciai érzékkel kellett intéznie 1837 tavaszán nyugdíjaztatását, mivel egyre nyugtalanabb volt saját helyzete és a hazai politikai viszonyok alakulása miatt. Katonai előjárói is arra gyanakodnak, hogy nem betegsége, hanem politikai nézetei miatt szeretne nyugállományba vonulni. Ezért 1837. március 9-én kérnek tőle egy „oly értelmű kinyilatkoztatást, hogy engem semmi egyéb mint beteges létem birt nyugalmaztatásom megké-

54 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 17–20. o.

55 Uo. 44. o.

56 Uo. 47. o.

57 Kriegsarchiv, Wien, Conduite—Listen IR 37—1836 (Fasc. 122) 1. sz.

58 Szontágh Gusztáv 1836. november 18-i levele Kisshez. RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 149. sz.

résére, becs. és kötelesség lekötése alatt az ezredi kormánynak leadtam . . . Ön-
érzésem ellenére írtam ez oklevelet alá.” 1837. március 30-án végre „invalidus-
nak nyilatkoztattam”.⁵⁹

Kisst 1837 márciusától egyre inkább a hazai események kötik le, mert minél hamarabb Pest-Budán elvbaráti körében, szerény nyugdíjára támaszkodva akar élni és dolgozni. Ebben az időben ez a program határozottan hazafias program volt. A társadalmi reformokért és a tudományos haladásért való tenniakará-
sának ad hangot a már Pesten élő Szontagh Gusztávval folytatott levelezésé-
ben. Kiss és Szontagh nézetei sok vonatkozásban azonosak voltak, de több jelentős kérdésben vitatkoznak és eltérő véleményt képviselnek. Szontagh ál-
laspontja szerint: „Itt a tűz terjed (ti. Magyarországon), mi nincs tetszésemre.
Nekünk béke kell, hogy anyagi és szellemi érdekeink gyarapodhassanak.” Kiss
elitéli a nemzeti átalakulás folyamatát gátló elnyomó osztrák rendszabályokat
és szemrehányást tett barátjának azért, hogy nem tájékoztatta őt Lovassy László
és társai ítéletéről. Az óvatos Szontagh erre így válaszolt levelében: „Hogy
a Lovassyak elítéltettek, erről nem írtam semmit; mert úgyis tudósítalak, hogy
politikai ujságot nem írok. Helyzetünk úgy hozza magával, hogy az ilyenekbe
ne avatkozzunk, annál kevésbé, mennél több tüzet gerjeszt valami a hazánk-
ban.”⁶⁰ A Kossuth Lajossal és az országgyűlési ifjakkal szembeni megtorlásokról
Kiss megállapítja: „Szomorú eset, gyászos következetű. Az alattomban vádló
policzia százfejú hidraként nálunk is kezdi mardosni embertársait, a törvényes
igazságtalanságra utat nyit.”⁶¹

Az osztrák önkény tombol az országban, de ő alig várta, hogy hazatérhessen.
1837. május 8-án megkapta az Udvari Haditanács engedélyét, hogy elfogadhatja
Bihar vármegyei táblabírói kinevezését és másnap, 9-én, hirdették ki a pa-
rancsot, mely szerint az Udvari Haditanács 1837. április 27-i G. 1583. számú
rendelete alapján Kiss Károly cs. kir. századost 1837. május 15-i hatállyal
nyugállományba helyezték évi 660 pengőforinttal. Kiss szavaival „szegre füg-
gesztém kardom, 28 évi szolgálat után”. 1837. május 14-én már meghatottan
írhatta naplójába: „kedves hazánk határán félnyelcz órákor szerencsésen át-
hágván . . .”⁶² Így ért véget tisztii pályafutása a cs. kir. hadseregben.

1837. május 22-én érkezik meg Pest-Budára, hogy ott letelepedve bekapcsolo-
djon a tudományos és közéletbe. Magatartásának indítékai és politikai néze-
tei már az első napokban kiderülnek. Egymás után találkozik a reformmozgal-
lom vezető egyéniségeivel, író és tudós barátaival. Május 28-án Széchenyi Ist-
vánnál volt. Másnap Kossuth Lajos kiszabadításáért folyó akciót beszéli meg
barátaival: „Ebéd után Vörösmartyhoz—Bajzához (Kossuth segedelem) —Hel-
meczyhez, Károlyhoz.”⁶³

Június 16-i érdekes naplóbejegyzése is egyértelműen bizonyítja haladó
politikai állásfoglalását és magatartását Kossuth Lajos letartóztatása ügyé-
ben: „Szontagh—Gabriely—Bugáth—Lutzerbacher—Vörösmarty—Bajza—Bara-
bás—Kacsokovics, Czuczor társaságukban Szugligetben sétáltunk. Ebéd az Isten-
szemnél, ahol 5 Májusban éjjélután Kossuth Andrást (?) a királyi ügyek igaz-
gatása elfogatta. Másnap e verset írta egyvalaki ablakára:

*„Gyász éje haza hű polgárát messze ragadni
Engedi s a szentügy sirba leszál vele.”⁶⁴*

⁵⁹ Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/4. k. 5—16. o.

⁶⁰ Lásd részletesen uo. 19—24. o. és Szontagh 1837. február 14-i, március 31-i, április 23-i Kisshez írt leveleiben
RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 149. sz.

⁶¹ Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/4. k. 25. o.

⁶² Uo. 26. o.

⁶³ Uo. 27—28. o.

⁶⁴ Uo. 31. o.

Kisst a magyar politika, a tudomány, az irodalom és művészet neves személyiségei nagy várakozással fogadták és jelentős szerepet szántak neki. Például meg akarták bízni a Nemzeti Színház vezetésével, amit naplójában, 1837. július 6-án így jegyzett fel: „Szontaghal Faynál, a magyar színész társaság igazgatását reám akarták bízni, nem fogadtam el.”⁶⁵ Nagy lelkesedéssel kapcsolódott be a Magyar Tudományos Akadémia munkájába és a VIII. nagygyűlésen támogatja Tanárky Sándor őrnagy levelező taggá választását.⁶⁶ 1837 utolsó hónapjaiban nagyon szoros barátság alakul ki a híres költő, Vörösmarty Mihály és a hadtudós Kiss Károly között. Ettől kezdve Kiss naplójában éveken keresztül található ilyen és ehhez hasonló beírás: „Ebéd után Vörösmartyhoz egy pipa dohányra.”⁶⁷

Kiss Károly tevékenységét a cs. kir. hatóságok Pestre érkezésétől fogva figyelemmel kísérik. 1837. december 27-én Kiss tudomására jutott, hogy a helytartótanácsot megbízta a budai főhadparancsnokság „conditiomról és politikai véleményeiről jelentést adni.”⁶⁸

Kiss Károly számára az 1838-as esztendő örömeit és csalódásokat is hozott. Januárban engedélyt kap Csongrád vármegye táblalabírói címének viselésére. Több hadtudományi fordítást véleményez és tagja annak a 3 fős bizottságnak, melyet az akadémia megbízott „a hadi tudományok terminológiájának együtt készítésére”. De nagy csalódás is éri, mivel a MTA IX. nagygyűlése nem őt, a legrégebb és legaktívabb katonatiszt levelező tagot jelölte és választotta meg a gróf Festetics László alapította és 1830 óta üres matematikai osztály hadtudományi rendes tagi székbe, hanem a csak egy éve levelező tag, de már 1809-ben katonai szabályzatszerkesztői munkásságot kifejtő Tanárky Sándor őrnagyot.

Az akadémia titoknokához írott 1838. szeptember 7-i levelében is közli „illetlennek találok, hogy én mint figuráns Tanárky úr mellett az ajánlatban álljak” és kéri „az ajánlatból egészen kihagyni” mivel „Tanárkynak van szánva a dicsőség — bírja ő — megérdemli — mihez én szívből neki szerencsét kívánok”.⁶⁹ Kiss és Tanárky között a választás után nem romlott meg a viszony. Sőt közös erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy az akadémia többet foglalkozzon a hadtudománnyal és a hadtudományi műnnyelvel.

1839-től Kiss közéleti szereplése fokozódik és egyre több társadalmi egyesület munkájába kapcsolódik be.⁷⁰ Részt vesz a Kisfaludy és az Almanach társaságok, valamint a Hengermalom Rt. tevékenységében. Figyelemmel kíséri az országgyűlési küzdelmeket és bekapcsolódik az újoncállításról folyó nagy vitába. Április 20-án Pest vármegye közgyűlésén, írja, „egy ujonc állítási javaslatomat átadtam a kiküldöttségnek”.⁷¹

Nagy társasági életet él és részt vesz az írók, művészek és tudósok zugligeti kirándulásain. Tartja a kapcsolatot Széchenyivel, ezt jelzi 1839. szeptember 19-i feljegyzése: „Gróf Széchenyi Istvánnal, és Clark angol építésszel a Duna hidján.”⁷² Rendszeresen látogatja a súlyos beteg Tanárky Sándort, aki 1839. december 28-án meghalt.⁷³

65 Uo. 34. o.

66 *Tanárky Sándor* (1784—1839) hadtörténész és katonai szakíró. Levelező tag 1837. október 7., rendes tag 1838. október 8. Székfoglalója: A hadtudományok az álladalmak, s különösen magyar hazánk fentartására életbe ható fontosságáról; felolvasta 1838. november 19-én.

67 *Kiss* naplója. OSZK kt. QH. 2014/4. k. 34. o.

68 Uo. 57., 61. o.

69 Kiss Károly 1838. szeptember 7-i levele Toldy Ferenchez. RAL M. Irod. Levelezés. 4-r. 77. sz.

70 Lásd részletesen Kiss naplója 3. és 4. kötetét, Szontágh Gusztáv 1839. október 8-i, 31-i, november 23-i, december 21-i, 1840. január 6-i, február 6-i leveleit Kisshez. RAL M. Irod. Levelezés 149. sz., valamint Kiss Károly 1839. november 24-i levele Fáy Andrásához. OSZK kt. Levelestár és 1840. augusztus 5-i levele dr. Schedel (Toldy) Ferenchez az Almanach Társaság eddigi elnökének. RAL Tört. 2-r. 14. sz.

71 *Kiss* naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 22. o.

72 Uo. 47. o.

73 Uo. 63. o.

1840 januárja újabb izgalmat hozott számára, mivel nem várt parancsot kapott, mely szerint „magam egy Rearbitráló bizottság elében állítani”. Kiss Károly nyugállományú cs. kir. százados csak nehezen tudta elhárítani a reaktiválás veszélyét.⁷⁴

Az országgyűlési küzdelmek és a közvélemény követelésére 1840 májusában szabadon bocsátják a politikai foglyokat. Kiss örömmel jegyezte fel május 10-én: „Este 7 órakor a közbocsánat kihirdetése után 1837. május 5-én befogatott Kossuth Lajos országgyűlési újságíró a budai vár fogságából kibocsátott.” Május 16-án: „Az országgyűlésről megérkezett Klauzál Gábori meglátogattam. Magyar Színházban este Spielbergből megszabadult Lovassy László nagy éljen kiáltással fogadtatott.”⁷⁵

A Tanárky Sándor halálával megüresedett akadémiai hadtudományi rendes tagi hely betöltése körüli intrikák szintén izgalmakat okoztak számára 1840 márciustól szeptemberéig.⁷⁶

Az MTA XI. nagygyűlésén két jelöltet állítottak. Stöck Ferenc nyugállományú cs. kir. ezredes, aki tudományos múlttal nem rendelkezett és Kiss Károlyt, a Szontágh Gusztáv fogalmazta alábbi ajánlással (l. a 41. oldalon):

„Kiss Károly levelező tagot, kitől egy hadtudományi munkának fordítása az academiától nyomtatásra elfogadtatott, ki több folyóiratokban katonai értekezéseket közölt, Károly főherceg Stratégiájának Tanárky rendes tagtól kezdett fordítása folytatására szívesen ajánlkozik, s ugyan azon tag elhunytával félbeszakadt katonai műszótár szerkesztését, az academia megbízásából magára vállalta, hadtudományi rendes tagnak ajánlja

L. Teleky

Szontagh Gusztáv

Jankovich Miklós

Vörösmarty

Vásárhelyi Pál

Stettner György

Jerney János

Schedel F.”⁷⁷

A nagygyűlés 1840. szeptember 5-i, kilencedik ülésén a 39 szavazatból Kiss Károlyt 31-el megválasztották hadtudományi rendes tagnak, Stöck Ferenc 8 szavazatot kapott.⁷⁸ A választást az alapítványt létesítő Festetics László 1840. november 16-án jóváhagyta.⁷⁹ Kiss Károlynak nagy elégtételt jelentett, hogy tudományos munkáját mint rendes tag folytathatta.

1840. december 14-én az akadémiai kisgyűlés 27. ülése első napirendjeként olvashatta fel „Mi okozta a francia köztársaság harcnyereségeit, győzelmeinek mi adott olly hatalmas sikert?” című székfoglaló értekezését. Az eseményt Széchenyi István naplójában így örökítette meg: „Ung. Akademia Sitzung. Kiss liess sein üles foglalot vor.” (Magy. Akadémia ülése. Kiss felolvasta székfoglalóját.)⁸⁰

Az esztendő utolsó napján, 1840. december 31-én vette fel az akadémia pénz-

⁷⁴ Uo. 7—8. o.

⁷⁵ Uo. 25—26. o.

⁷⁶ Szontágh 1840. március 8-án Rozsnyón kelt levelében részletesen tájékoztatja Kist arról, hogy mire készül Stöck Ferenc ny. ezredes és miként hártásák el törekvéseit. RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 149. sz.

⁷⁷ Tagajánlások, 1840. RAL 25/1840. sz.

⁷⁸ Nagygyűlések jegyzőkönyve. 1840, 1841, 1843. RAL K 1357 sz. 53. o.

⁷⁹ A MTT elnökének 1840. szeptember 16-i levele gróf Festetics Lászlóhoz Kiss Károly hadtudományi rendes tagnak történő kinevezése érdekében. RAL 210/1840. sz., Szontágh Gusztáv 1840. október 18-i és november 16-i levelei Kisshez. RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 149. sz.

⁸⁰ Gróf Széchenyi István naplói. 5. k. ÖM XIV. k. (Szerk. és lev. Viszota Gyula) Bp. 1937. 430. o.

Károly bevezető szöveg, kitől egy
hadtudományi munkának fordítása az acadé-
miától nyomatásra elfogadott, ki több
helyesírási hibákkal és elírásokkal telt,
Károly főherceg Stratégiájának Tanácsy
rendeletétől kezdve fordítása folytatása,
na főleg az ajánlóhoz, s az azután
szöveg elhanyagolással felbecsülést és
míg a szerkesztés, az académiában
később megírva véltta, hadtudományi
rendelet szöveg ajánló

L. Fekete

Stabat hűség
H. Jánosovits által
Vörösmarty

Vasárnapján

Stabat hűség
L. Fekete
Stabat hűség

tárában Kiss Károly először a Festetics-alapítvány után járó hadtudományi rendes tagi fizetést „melyet 1840-ik november 16-kától mint kineveztetési napjától számlált másfelhónapra 500 pengőforintos évdíjából... (62 ft. 30 k. pengőben.)”⁸¹

Közéleti tevékenységének újabb állomása volt, hogy 1841. február 21-én „Délelőtt kisdedovó intézeteket Magyarországon terjesztő társaság közgyűlésén, a választottsági tagok közé választattam, minek nagyon megörültem.”⁸² Ebben az esztendőben kezdődik el közeli ismeretsége Kossuth Lajossal és más neves politikusokkal. Ezt a közeledést elősegítette az a tény is, hogy a nőtlen Kiss a Kossuth családdal Pesten egy házban lakott, távoli rokonának és barátnőjének Lászlóné Szűcs Jozefának Szép utca 3. számú házában.

1841 augusztusában Kiss és Bajza József a XII. nagygyűlésnek levelező tagul ajánlják az országos hírnévnek örvendő „Kossuth Lajos urat a Pesti Hirlap szerkesztőjét”, de nem választják meg.⁸³ 1841 utolsó hónapjaiban szűkebb társaságban rendszeresen találkozik Kossuthal és családjával, Deák Ferencel, Bezerédy Istvánnal, Klauzál Gáborral, Pulszky Ferencel. báró Eötvös Józseffel és másokkal. 1841. november 30-án részt vett Kossuth fia, Ferenc keresztelójén is.⁸⁴ A korszak legnevesebb személyiségeivel cserélt eszmét politikai, gazdasági, tudományos és irodalmi kérdésekről.

Kiss tevékenységét a reformeszmék határozták meg és ezek szellemében fogant több hadtudományi írása, így a Tudománytárban közreadott „Áttekintete a külföld legújabb hadi literaturájának, bevezetésül egy pillanat a mienkre is” című, melyben megállapította: „Honi literaturánk közt a hadi legterméketlenebb! De nem csuda, mert nincs valódi nemzeti katonaságunk!” Ebben az írásában is önálló hadügyért, hadseregért és hadtudományért szállt síkra, rámutatva arra, hogy „e tekintetben is ébredjünk, haladjunk”. Kifejezte reményét, hogy egyszer „elérjük azon kort, mellyben országosan és törvényszerűleg megalapítva nemzeti katonaság létre jöhet”.⁸⁵

Még radikálisabb nézeteknek is hangot ad, ezt bizonyítja 1842. június 16-i naplóbejegyzése a feudális arisztokrácia találó jellemzéséről: „ezek a mágnások — egy-kettőt kivéve — valóban hijában való terhei a földnek, alkalmatlannok mindenre”, „könnyen lehetnek hazaárulók” és „a megvesztegetés mételeye elfogadására elromlott moralitások miatt mind alkalmatosak — veszen el a ronda népfaj”.⁸⁶ Éles szavakkal bélyegzi meg a Bécszet kiszolgáló arisztokratákat, akik sokat ártnak a hazának és előre megjósolta, hogy még többet fognak ártnani a nemzeti ügynek. Értékelését 1848—1849-ben játszott áruló szerepük teljes mértékben igazolta.

1843-ban Kiss kezdeményezései új lendületet adnak az akadémián folyó hadtudományi munkának. Több munkája elkészül és megjelenik. Októberben, a MTA XIX. nagygyűlésén azzal hívja fel a figyelmet, hogy sikertelenül ajánlja nyolcadmagával levelező tagnak „Stancsics Mihál urat” és hatodmagával tiszteleti tagnak azt a gróf Lamberg Ferenc vezérőrnagyot, aki — mint királyi biztos — 1848 szeptemberében az elkeseredett fővárosi nép dühének esett áldozatul.⁸⁷

Az akadémián kívül aktív tevékenységet fejt ki a Magyar Iparegyesületben, a Kisfaludy Társaságban, a Magyar Természettudományi Társulatban, a Kis-

81 Kiss Károly 62 nyugtája a Számláknál. RAL

82 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 10—11. o.

83 Tagajánlások, 1841. RAL 95/1841. sz.

84 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/4. k. 43—60. o.

85 Tudománytár (a továbbiakban — Tl.) 1841. 5. k. 127—135. o.

86 Kiss naplója. RAL Tört. Naplók. 8-r. 28. sz.

87 Tagajánlások, 1843. RAL 116/1843. sz.

ded Korhási Egyesületben, a Mátyás király szobrászi választmányban. A Kossuth irányította, a hazai ipar fejlesztését szolgáló nemzeti mozgalomban Kiss is vezető szerepet játszik. Erről tanúskodnak 1843. szeptember 27-én feljegyzett alábbi sorai: „Ipar egyesületi választmányban: Kossuth elnök, Csanády jegyző, Valero, Kunwaldner, Simon Florent, Török, Szabó János és én.”⁸⁸

A Kossuthékkal való barátsága is egyre szorosabbá fonódik. Ezt bizonyítják az alábbi naplójegyzetek: 1843. május 13. „Kossuth Lajos és Meszlényi Teréz 10-kén született Vilma leányuk megkereszteltetése. Én és Lászlóné tartottuk keresztvízre.”⁸⁹ 1844. május 26. és 27. „Pirospütkösd hajnal hasattával szül. Kossuth Lajosnak és Meszlényi Theréznek fia — Tivadar-Károly-Lajos... Kossuth Lajos tegnap született fia megkereszteltetett este. Székács József evang. pap által. Keresztatya: Én és Wesselényi Miklós br.; kr. anya László-Szüts Jozsefa. Keresztelés alatt dörgött villámlott. Atya a kisdedit hajos kapitánynak szánta.”⁹⁰

Kiss nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy az elhunyt katona akadémikusok — báró Lakos János vezérőrnagy, Baricz György alezredes — helyére új tagokat válasszanak meg az általa javasolt 3 hadtudományi szakiró Czecz József hadnagy, Korponay János főhadnagy és Ujváry István ny. százados közül. Ezenkívül támogatta Mészáros Lázár alezredes jelölését is. A XV. nagygyűlés 1844 decemberi választásán Korponayt 24, Mészárost 21 szavazattal levelező tagnak megválasztotta.⁹¹ Az akadémia történetében először Kiss javasolta, hogy a matematikai pályakérdések közé vegyenek fel hadtudományi pályázatot is, melyet nem fogadtak el.⁹² Az „academiai reformok tervének” vitáiban is kezdeményezően lép fel és munkájának eredményeként létrehozták a Matematikai osztály hadtudományi alosztályát, melybe Kiss rendes tagot, Korponay és Mészáros levelező tagokat sorolták be.⁹³

Kiss Károly 1845-ben szerepet vállalt a budai polgárórság kiképzésében, zászlóavató ünnepségük begyakoroltatásában.⁹⁴ Közéleti tevékenységében nagy helyet kapott a Védegylet vezetésében való szereplése. Például feljegyzése szerint 1845. június 3-án „a középponti védegyesületi választmány ülésére br. Wesselényi Miklós — vakon — az ülésben megjelent. Tudomásunkra esett hogy mai napig 112 vidéki osztályokat számlál az egyesület.”⁹⁵

1845. augusztus 9-én Kiss Károly a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VI. nagygyűlésének mintegy 500 résztvevője előtt a mohácsi csataterén elemzését adta a történelmi sorsfordulót előidéző csatának.⁹⁶ E szokatlan, a helyszínen tartott előadás valószínű az első volt a hadtudományi ismeretterjesztésben.

Szerteágazó közéleti munkássága mellett továbbra is kiemelt gondot fordított a magyar hadtudományra és művelőire. 1845-től rendszeresen levelez az Itáliában szolgáló „szerető ismeretlen baráttal”, Mészáros Lázár ezredessel, tudományos és akadémiai kérdésekről.⁹⁷ Az akadémiai kisgyűlésben bemutatja Korponay János főhadnagy új könyvét, a „Hadi földírás” első kötetét.⁹⁸ 1846 végén éles harcot folytat a matematikai osztályban azért, hogy egyenrangú tudománynak ismerjék el a hadtudományt. A hadtudomány emancipálásáért

88 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 48. o.

89 Uo. 25—26. o.

90 Uo. 4. k. 27—28. o.

91 Nagygyűlések jegyzőkönyve 1844, 1845, 1846, 1847. RAL K 1858. sz. 21—22. o.

92 Matematikai pályakérdések. Kiss Károly 1844. december 17-i javaslata RAL 20/1844. sz.

93 Nagygyűlések jegyzőkönyve 1844, 1845, 1846, 1847. RAL K 1358. sz. 32. o. Meg kell jegyezni, hogy az Akadémiai hadtudományi alosztály elnevezésében igen következtelen volt. Már ez előtt is, de ez után is a hivatalos akadémiai iratokban és kiadványokban sokszor osztálynak nevezik.

94 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/4 k. 38. o.

95 Uo. 29. o.

96 Társalkodó, 1845. augusztus 4. sz. 266—267. o.

97 Lásd példának Mészáros Lázár Lodiból 1846. május 18-án írt levelét Kiss Károlyhoz. OSZK kt. QH. 956. sz.

98 Kisgyűlések jegyzőkönyve, 1846. K 1398 sz. 32. o.

folyó küzdelem az 1846. decemberi XVII. nagygyűlésen érte el tetőpontját. Kiss határozott hangú felszólalásának eredményeként az akadémián önállósult a hadtudomány, a hadtudományi alosztályt osztályként kezelték és pályázatot is kítűztek.⁹⁹

A folytatás is pozitív volt, 1847. májusában Kiss elkészíti a hadtudományi műnyelv tárgyában előterjesztését, melyet a kisgyűlés cselekvési programként elfogad. Politikailag még jelentősebb, hogy ugyanazon az ülésen felolvasta „Hazánk hadi ügyeiről”, vagy pontosabban „Hadi ügyünk a nemzet átalakulása korszakában nagy figyelmet érdemel” című értekezését. A polgári forradalom előtt 10 hónappal éles kritika tárgyává tette a magyar hadügy és hadtudomány elmaradott helyzetét, amelyre pedig „a szabadság fenntartására” szükség van. „S halálunk bizonyos, ha mielőbb ki nem vetkőzünk a hadügy, s melly ennek lelke a hadtudomány iránti indolentiánkból.” A továbbiakban a „czélszerű ujonczozás, fegyveres erők rendszeresítése, s végül a polgári őrhad szerkezete, mint a fegyveres erők kiegészítő része” felől terjesztette elő nézeteit.¹⁰⁰ Kiss a haladó polgári hadügy programját vázolta fel, elvetve a nemesi feudális hadügyet és az osztrák hadügytől való függést. Kifejtette a nemzeti hadügy, haderő és hadtudomány megteremtésének lehetséges útjait.

Fellépésének volt köszönhető az is, hogy az 1847. decemberi XVIII. akadémiai nagygyűlés kítűzte 1849. március 31-i határidővel az első akadémiai hadtudományi pályázatot. Javaslatára a neves műszaki szakembert, Köszeghi Mártony Károly vezérőrnagyot megválasztották levelező tagnak.¹⁰¹

1848. elején viharos forradalmi események rázkódtatták meg Európa államait. Magyarországon is érzékelhető volt, hogy döntő változások érlelődnek. Ezt tükrözték a posznói országgyűlés vitái és más politikai jelenségek. Kiss Károly sem maradt tétlen. Az akadémiai kisgyűlés 1848. március 6-i, kilencedik ülésén hangzik el Kiss „folytatólagos előadása a *hadi ügyünk korszerű átalakulásáról*”. Az ülés elhatározta, hogy az előadás kivonatát közre kell adni az Akadémiai Értesítőben. Ezt a hírt közli a győztes forradalom után két nappal, a Társalkodó március 17-i száma is.

1848. március közepével véget ért Kiss Károly életének egyik legtermékenyebb évtizede, melyet hadtudományi és szakírói munkásságának, társadalmi és közéleti tevékenységének szentelhetett. *Számos neves kortársával együtt a reformokért folytatott küzdelmével egyik szellemi előkészítője és élesztője volt a nemzeti függetlenségnek és a polgári átalakulásnak. Oriási érdemeket szerzett az önálló nemzeti hadügy és a magyar hadtudomány alapjai lerakásában. Kiss Károly ny. cs. kir. százados, akadémiai hadtudományi rendes tag munkássága nélkül valószínű nehezebben bontakozott volna ki a forradalom honvédelmének oly látványos és eredményes fejlődése.*

Az idős Kiss Károly életének legkiemelkedőbb szakasza 1848. márciusa és 1849. augusztusa között játszódott le. Kiss negyedszázad alatt kiforrott haladó polgári hadtudományi nézeteit az új hadügy kiépítésében való aktív részvétellel valósíthatta meg. A forradalom győzelmének első napjától vita folyt az új honvédelem kiépítésének útjairól, a fegyveres erő szervezéséről, irányításáról, kiképzéséről és más fontos katonai kérdésekről. Különösen a forradalmi nemzetőrség felállítása körül csaptak össze élesen a nézetek.¹⁰²

99 Nagygyűlések jegyzőkönyve, 1844. 1846, 1847, 1845. RAL K 1358. sz. 14. o.

100 Kisgyűlések jegyzőkönyve, 1847. RAL K 1400 sz. 45. o. és 46. o.

101 A mathematicai osztály hadtudományi pályakérdése 1847. december 21. RAL 121/1847. sz. és Tagajánlások 1847. RAL 9/1847. sz.

102 Lásd *Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán.* Budapest, 1973. 13—85. o.

Kiss, a hadtudomány közismert és kiváló szakértője, 1848. március 17-én két helyen is kifejtette álláspontját az új polgári honvédelem tárgyában. Egyrészt a közvélemény elolvashatta a Társalkodóban megjelent hírt a „Hadi ügyünk korszerű átalakulásáról” című akadémiai folytatólagos előadásáról. Másrészt, ami talán még fontosabb volt, régi barátjához, Kossuth Lajoshoz intézett levelében hívta fel a figyelmet a megoldásra váró legjelentősebb problémákra. A magyar honvédelmi politika alakulását befolyásoló lévelben elmondja, hogy „mint katonát többi közt leginkább érdekel a *honvédelem*, és az ezzel egybe kapcsolt *nemzeti őrhad*; mindkettőről sokat gondolkodtam, itt s ott írtam is; távol legyen tőlem, tanácsadásommal teremtő elmédnek némi irányt adadni, de megengedj, ha azt írom, s kérek: *az állandó katonaságot elne töröljétek, helyeztessétek azt mint már sok helyen van az alkotmány közé, vagy alá — ha úgy akarjátok, mert baricad mögött harcolhat ugyan a nép, a belbátorság fenntartására jó ugyan a nemzeti őrhad, de a külső ellenség ellen jól rendezett állandó katona kell*, de ezt egy pillanatban felfujni nem lehet, ennek már kiképezve békében is készen állnia kell; amely nemzet hadi ügyét elszorgalmatlanítja, mindig drágán fizeti meg az árát, mi Európában vagyunk nem Amerikában ...

Még egyet. A polgári őrhadi institutionak centralizálva kell lenni, ha hány város annyi féle leendő az őrhad, ha egy városban mint p. o. Pesten hatféle polgár őrhad is van, úgy elviszi a manó az egységet, ha valamiben szükség az egység, leginkább ezen institutióban szükség, az ország minden őrhadai egy formába öntessenek, egy parancsnok alatt álljanak.”¹⁰³

A Kiss levelében kifejtett elvek alapjait képezték a Batthyány-kormány honvédelmi politikájának. Ezt igazolják a nemzetőrség, az állandó katonaság és a hadügy más kérdéseiben elfogadott törvények és intézkedések.¹⁰⁴

Kiss Károly a honvédelmi politika elveinek kifejtése mellett vezető szerepet vállalt a fővárosban a polgári forradalom új fegyveres ereje, a nemzetőrség megszervezésében és kiképzésében. A Rendre Ügyelő Választmány 1848. március 19-én engedélyt kért a budai főhadparancsnokságtól, hogy Kiss Károly ny. cs. kir. százados irányítsa a pesti nemzetőrség megszervezését és kiképzését. Móga János tábornok, pesti városparancsnok következő engedélye alapján folytatta Kiss a tevékenységét:

„32. sz. cs. kir. Pest városi katonai parancsnokság

Kiss Károly nyug. cs. kir. századosnak

A vezénylő tábornok úr a Pesten felállítás alatt álló nemzeti gárda kérésére engedélyezni méltóztatott önnek azt, hogy annak kiképzését mint szolgálaton kívüli átvegye. — Amit itt az ön tudtára adunk.

Pest, 1848. március 21.

Móga tábornok.”¹⁰⁵

Kiss nagy aktivitással vett részt a fővárosi polgárőrség átszervezésében, a nemzetőrség egységesítésében és a pesti őrhaditanács munkájában. Ebbe a nagy szervezőmunkába be kíván vonni más katonatiszteket is és ezért a Pesti Hírlap, 1848. március 31. számában megcáfolja az alábbi téves hírt:

¹⁰³ A forradalom és szabadságharc levestára. I. (Összeáll., jegyz.-el és bev.-el ellátta V. Waldapfel Eszter.) Budapest, 1950. 113—114. o.

¹⁰⁴ Lásd *Urbán*: i. munkáját.

¹⁰⁵ HL Abszolutizmus kori iratok 113/3. cs. Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék 2/239-c. Kiss Károly összefoglaló kihallgatási jegyzőkönyvének 1. sz. eredeti melléklete.

„A Pesti Divatlap f. hó 23-diki számában ezt olvashatni: »A nemzeti őrségre nézve eddig igen nagy akadályul volt az, miszerint a rendes katonaságtól, sőt még a nyugdíjazott haditisztek közül sem mert senki e szent hazai ügyben cselekvőleg fellépni.« Ez nem áll, mert figyelmeztető már több nap óta a nemzeti őrsereg rendezésével magának a budai főhadkormányának engedelmé mellett foglalatoskodik. Tehát merénylet nem volt szükség, hanem rendes úton eljárás, mert a főhadkormány senkit, ha csak valakit hivatalos okok nem gátolnak, a nemzeti őrsereg kiképzésbeni részvétől el nem tilt, csak az útját kell tudni, mit tudni pedig minden szolgált katonának kell.

Pesten, március 24-én 1848.

Kiss Károly
nyugdíjazott kapitány, m. akadémiai r. tag.”

A nemzetőrség fejlődésének új szakasza kezdődött el 1848. április 20-án, amikor létrehozták a Batthyány Lajos miniszterelnök mellett működő egységes vezető testületet — az Országos Nemzetőrségi Haditanácsot. Kiss Károlyt is kinevezik egyik tanácsosnak és a politikai ügyek referensének.¹⁰⁶ A Haditanács hat osztályának megalakulásakor pedig kinevezték a politikai osztály főnökévé és a nemzetőri iroda igazgatójává. Ebben a beosztásban dolgozott 1848 november végéig.

Kiss Károly kiemelkedő érdemeket szerzett 1848 nyarán a XXII. törvény-cikk végrehajtásában, a nemzetőrség és a honvédség szervezésében, felszerelésében és kiképzésében. Nevéhez fűződnek a legfontosabb haditanácsai rendeletek, intézkedések, felhívások és levelek megfogalmazásai, kidolgozásai és közreadásai. Nagy szerepet játszott az 1848. május 18-i tervezet elkészítésében, amely alapján a nemzetőrség keretében 10 zászlóaljából álló „rendes nemzeti katonaság”, „honvéd sereg” alakult meg. A „honvéd” elnevezés alkalmazását ő kezdeményezte, szorgalmazta.¹⁰⁷ Összeállította „A Magyar Nemzeti Őrseregnek kötelező szabályai” című, öt füzetből álló szabályzatot. Az 1848 július elején megjelent első füzet — „A Nemzeti Őrsereg kötelességei és szolgálat-szabályai” — nagy sajtóvitát indított el.¹⁰⁸ Sok elvi kifogás merült fel és bírálták az osztrák szabályzat felhasználása miatt. A vita ellenére bevezetésével a nemzetőrség rendjét, kiképzését és alkalmazását eredményesen szabályozták.

Kissnek régi barátjával és akadémikus társával, Mészáros Lázár hadügyminiszterrel is jó a kapcsolata. Ezt igazolja az a levél is, melyben Kiss Toldy Ferenc akadémiai titoknokot 1848 nyarán arra kéri, hogy „iratsd le Mészáros be-köszöntő értekezését és küld el neki. Nagyon jó lenne, ha egy programot készítenél a magyar nyelv ügyében a Ludoviceumra nézve.”¹⁰⁹ Ebben az időben került az országgyűlés elé a magyar tisztképzés ügye és ezért volt szüksége Mészáros hadügyminiszternek A katonaságról c. 1845-ben felolvasott székfoglaló-jára és a leendő tiszt hallgatók magyar nyelv oktatásának programjára.

Kiss Károlyt 1848. június 19-én előléptették őrnaggyá, szeptember 22-én pedig alezredessé.¹¹⁰ A szeptemberi fordulat idején ki akarták nevezni az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnökének, de ezt nem vállalta el.¹¹¹ A nehéz

106 Pesti Hírlap, 1848. április 23. sz. 363. o.

107 Lásd *Urbán*: i. m. 235. o.

108 Hírt ad megjelenéséről a Kossuth Hírlapja 1848. július 15. sz. 58. o., valamint Kiss Károly őrnagy tájékoztatója Közlöny 1848. augusztus 24. sz. 277. o.

109 Kiss Károly levele Toldy Ferenchez. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 77. sz. A székfoglaló megjelent a következő címmel: *Mészáros Lázár: A katonaságról.* (Szerk. Ács Tibor.) Budapest, 1979. 91. o.

110 Lásd Közlöny, 1848. június 22. sz. 53. o. és szeptember 24. sz. 317. o., valamint az aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék anyagából közölt eredeti kinevezési okmányokat. Az eredeti kinevezési okmányon Kiss őrnagyi előléptetése 1848. július 10-i dátumú, de a Közlöny 14. (1848. június 22.) száma 53. o. 1848. június 19-i dátummal közli előléptetését, ezért ezt fogadjuk el hivatalosnak.

111 *Toldy Ferenc*: i. m. 76. o.

szeptember végi és október eleji napokban számos jelentős honvédségi ügyben jelent meg a hivatalos lap, a Közlöny hasábjain ez az aláírás: „Az elnök helyett, Kiss Károly őrnagy”, majd később „Az elnök helyett, Kiss Károly alezredes.”¹¹² Kiss a Kossuth vezette Országos Honvédelmi Bizottmány mellett szervezte az új honvédszászlóaljkat. Ezért 1848. október 23-án elismerésként a honvédség egyik főszerzője, „Kiss Károly nemzetőrségi alezredes, s az országos haditanácsnál politikai osztályfőnök, alezredesi rangjában, s jelen alkalmazásában meghagyatva, a honvédsereghez áttétetik.”¹¹³

1848 szeptemberétől, a hadügyminisztérium háttérbe szorulásával, egyre nagyobb szerepet játszott a nemzetőrség és a honvédség szervezésével foglalkozó Nemzetőrségi Haditanács.¹¹⁴ Az események középpontjába került Haditanács Kiss Károly vezette irodájából kerültek kibocsátásra az ujoncozással, a honvédségi és nemzetőrségi ügyekkel kapcsolatos rendeletek, intézkedések. Kiss Károlynak nagy szerepe volt abban, hogy Batthyány miniszterelnök lemondása után, a Honvédelmi Bizottmány működésének első napjaiban, a Haditanács volt az egyetlen olyan katonai intézmény, amely zökkenőmentesen intézkedhetett fontos hadseregszervezési kérdésekben. Kiss mindenben támogatta és segítette Nádossy Sándor alezredest, a Haditanács lovassági osztályának vezetőjét, akit — miután Kiss nem vállalta el — kineveztek a Haditanács elnökének.¹¹⁵

1848. november 3-án Kiss Károly alezredes, a Haditanács politikai osztályának főnöke, a Honvédelmi Bizottmányhoz tervezetet juttatott el az új honvédszászlóaljok szervezésének meggyorsítása érdekében hadmegyék felállítására. A tervezet bevezetőjében ezek szükségességét így indokolta: „Hogy a honvéd zászlóaljknál, nem különben az állandó nemzetőrségnél is a szolgálat minnél pontosabban kezeltessék, s kivált az alakulásban álló új honvéd zászlóaljok minnél előbb harcolható állapotba hozathassanak, célravezetőnek véli a nemzetőrségi tanács az országot 7 hadmegyére felosztani, s mindegyik hadmegyébe egy-egy hadfelügyelőt rendelni.”¹¹⁶ Ez a tervezet némi módosítással rendelet formájában megjelent a Közlöny 1848. november 11-i számában. A Kiss kezdeményezte hadkiegészítési szervezet felállítása is elősegítette a régi cs. kir. katonai szervezet leépítését és a forradalom védelmének jobban megfelelő katonai szervezet megerősödését.

1848. november végén az Országos Honvédelmi Bizottmány elrendelte — a hadügy egységes irányítása érdekében — a Haditanács és a hadügyminisztérium egyesítését, aminek során a hadügyminisztériumból formálisan kivált a nemzetőrségi ügyek intézése. 1849. december 2-án került az Országos Honvédelmi Bizottmány elé az Országos Nemzetőrségi Haditanács 1848/9594. számú tervezete a „nemzetőrseregi osztály” felállításáról. A tervezet a 8 fős osztály főnökének Kiss Károly alezredest ajánlotta, aki „ezen ügyet már a nemzetőrség felállításától fogva kezeli”. A nemzetőrségi osztály feladatával kapcsolatban a hadügyminisztérium átszervezésével foglalkozó intézkedésben csak ez szerepelt: „Az eddigi nemzetőrségi tanács ügyeivel ideiglenesen alezredes Kiss Károly bizatik meg (a belügyminisztériumban).”¹¹⁷

112 Lásd példának a Közlöny 1848. szeptember 19. sz. 515. o., október 2. sz. 582. o., október 5. sz. 593. o., október 16. sz. 638. o., november 6. sz. 726. o.

113 Közlöny, 1848. október 23. sz. 665. o.

114 Lásd részletesen *Urban Aladár*: Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése (1848 április—december). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1976. 1. sz. 42—75. o.

115 Uo. 50—51. o.

116 Uo. 56—57. o.

117 Uo. 63. o.

Az átszervezéssel kapcsolatban a Közlöny, 1848. december 4-i számában megjelent hadügyminiszteri 10072/3972. számú rendelet utolsó bekezdése pedig így szól: „Az országos nemzetőrségi haditanács, a hadügyminisztériumtól egészen különváltván, a törvények értelme szerint, alezredes Kiss Károly vezérlete alatt a belügyminisztériumhoz csatoltatott, miért is az azt érdeklő ügyek egyenesen oda intézendők.”

A különváltás azonban a Kiss vezette nemzetőrseregi osztálynál számos problémát vetett fel és az osztály változatlanul a hadügyminisztérium épületében működött, erről a Közlöny, 1848. december 13-i számában az alábbi közlemény jelent meg: „A nemzetőrséget illető bármi tárgyak törvényileg a belügyminisztériumhoz tartozván, addig míg ez által az ide vonatkozó iratok az elosztott haditanács irattárából át nem vétetnek, s a tettegi intézkedést felette át nem veendi, Kiss Károly alezredes úr által a hadügyminiszteri épületben, de ezen ministeriumtól teljes függetlenségben tárgyalatnak, s ugyanezért minden nemzetőrséget érdeklő hivatalos jelentések, vagy kérelmek egyenesen a tisztelt alezredes úrhoz intézendők.” Kiss Károly ezekben a decemberi napokban nagy erőfeszítéseket tett és több intézkedést dolgozott ki a nemzetőrség harckészségének fokozása és a csatatereken történő helytállása érdekében.¹¹⁸

Kiss Károly, katonai beosztása kötelességeinek teljesítése mellett, nem hanyagolta el részvételét az akadémiai kisgyűlések ülésein március és december között, kivéve a szeptemberi és októberi időszakot, amikor minden idejét és energiáját a honvédszászlóaljok szervezése és a nemzetőrségi ügyek intézése kötötte le.

1848. december végi súlyos katonai helyzetben készültek a Magyar Hadi Főtanoda 1849. január 4-i megnyitására, és Kiss Károly honvéd alezredes akadémikust kérték fel, hogy a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében vegyen részt „a hadi főtanodában tartandó felvételi vizsgálatnál”. Kiss az 1848. december 30-án kelt meghívóra ezt írta: „A körülmények fogják csak elválasztani megjelenhetek-e?”¹¹⁹ Erre a megjelenésre Buda 1849. január 4-i és Pest január 5-i kiűritése miatt nem került sor. Kiss naplója is ezt bizonyítja, mert 1849. január 4-én feljegyezte: „Földön futó bujdosás.”¹²⁰

A katonai helyzettel teljesen tisztában levő Kiss Károly ugyanaznap, amikor a meghívót kézhez kapta, ezeket a sorokat írta barátjának, Toldy Ferencnek, az akadémia titoknokának:

„Kedves Ferim! Küldöm a pünkösdi címeimet. Küldöm egyszersmind a Kausler munkájához az atlaszt — igen drága mű, nem szeretném ha ellenséges inváziókor vandál-kezek által szétromboltatnék, rejtse el az Académia könyvtárában — míg nyugodtabb idők bekövetkeznének.

Pesten Decemb. 30. 1848. Kiss Károly”

A levél másik oldalán, kivéve Mészáros Lázár vezérőrnagy, hadügyminiszter, levelező tagot, közli Kiss az akadémikus katonák beosztását és rendfokozatát:

„Kiss Károly alezredes

Kállai Ferenc őrnagy, a legfelsőbb hadi törvényszék bírása

Korponay János őrnagy, hadügyminiszteri titkár”¹²¹

Ő tanácsolhatta Petzelt József alezredesnek, a Magyar Hadi Főtanoda aligazgatójának, hogy szintén az MTA könyvtárában rejtse el a „Személyzet-könyve

118 Lásd példának Kiss Károly alezredes, nemzetőrségi osztályfőnök 1848. december 5-i átiratát az Országos Honvédelmi Bizottmánynak a Dénél megtutagodott nemzetőrök ügyében, és ez alapján Kossuth közleményét, amely megjelent a Közlöny 1848. december 17. számában. *Kossuth Lajos* Összes munkái (a továbbiakban — KLÓM) XIII. k. 763—764. o.

119 A Magyar Hadi Főtanoda 1848. december 30-án Budán kelt meghívója a MTT-nak. RAL 29/1848. sz.

120 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 4. o.

121 Kiss Károly 1848. december 30-i levele Toldy Ferenchez. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 77. sz.

a hadi főtanodai növendékeknek. 1849. január 8—15.” feliratú, 31 növendék nevét, születési helyét és idejét, vallását, bevonulás napját és iskolai végzettségét feltüntető könyvet, amely eddig ismeretlenül lappangott az MTA könyvtára kéziratárában.¹²²

Kiss Károly 1849 januárjában Debrecenben már mint a hadügyminisztérium nemzetőrségi osztályának főnöke dolgozik, de mellette megbízták a katona nevelési osztály vezetésével is. Eredményes munkával járult hozzá a honvédelem újjászervezéséhez és az ellentámadás előkészítéséhez. 1849. március 9-én Mészáros Lázár hadügyminiszter „Kiss Károly honvéd alezredes úrnak, a hadügyministerium nemzetőrségi osztály főnökének” küldött F/P 5350. számú rendelkezésben értesíti, hogy március 16-tól „honvéd alezredesi egész illetménye — 184 pengő forint, rendes lótap 24 pengőft., szállásbér fejében 33 ft. 20 kr., — összesen 241. ft. 20 kr. pengő havi rendes fizetésül, a hadi pénztárnál utalványoztatott.”¹²³

Március 20-án a hadügyminisztérium 7002. számú felterjesztéssel kéri Kossuth Lajostól, az OHB elnökétől az 56 éves Kiss Károly alezredes ezredesi előléptetését „mert előbb a Nemzetőrségi Haditanácsban, majd annak megszűnte után a hadügyminisztériumban fáradhatatlanul és nagy hozzáértéssel intézte a nemzetőrség ügyeit”. Kossuth március 23-i válaszában kifejti, hogy „a honvédelmi bizottmány kötelességének ismeri azon katonatiszteknek érdemeit is illetőleg méltányolni, kiknek hivatásuknál fogva alkalmuk nincsen magukat a csatateren kitüntethetni, de az adminisztratív szakban hazafiségukat s a nemzet ügye iránti rokonszenvéket tetteleg tanúsítandók, szakértés, fáradhatatlan buzgalom és sikerteljes tevékenységben kitüntetve hasznos szolgálatokat tesznek a hazának. Ily elismeréssel találkozunk Kiss Károly alezredesnél” a hadügyminisztérium alkalmazásában szerzett érdemei is. De jelenleg a harcban kitűntek elismerése van soron, ezért „igénylik a körülmények mostan még Kiss Károly alezredes megérdemlett előléptetésének is elhalasztását. De a honvédelmi bizottmány fenntartja magának a megnevezett alezredesre is későbben különös tekintettel lenni.”¹²⁴

Kiss azonban nem a rendfokozat miatt szolgálta a forradalom honvédelmét, hanem hazaszeretetből és meggyőződésből. Idős kora ellenére egyszerre két hadügyminisztériumi osztályvezetői beosztást is betöltött. Eredményes és lelkiismeretes munkáját bizonyítja, hogy előléptetése elhalasztásának napján, 1849. március 23-án, eredeti beosztása mellett a katonai nevelés, 17 katonai nevelőintézet (intézetenként kb. 40—48 fő) mindennapi kisebb-nagyobb ügyeivel is foglalkozott. Ezt példázza az alábbi érdekes átirat is:

„7342. h. ü.

19. k. sz.

A hadügyministerium katonai nevelési osztálya.

A debreczeni térparancsnokságnak.

Debreczen Marczius hó 23-án 1849.

Az első honvéd vadász ezred 2-ik osztály parancsnoka, az osztályban szolgáló közvadász Botos Dávid azon kérését, miszerint 12 éves fia, valamely katonai nevelő intézetbe vétetnék fel ide terjesztvén, ennek következtében megkereste-

122 Személyzet-könyve a hadi főtanodai Növendékeknek. 1849. január 8—15. RAL Hadtud. 2—r. 5. sz. A névsor adatainak elemzését és közlését egy külön tanulmányban végezzük el.

123 HL Abszolutizmuskori iratok 113/3. cs. Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék 2/239—c. Kiss Károly öss. e. foglaltó kihallgatási jegyzőkönyvének 4. sz. eredeti melléklete.

124 KLÖM XIV. k. 704. o.

tik a téparancsnokság, hogy itt helyben Kiscsapó utcában 372. szám alatt lakik Botos Dávid nejét oda utasítsa, miszerint fiát a hadügyminisztérium katonai nevelési osztályánál mutassa be.

hadügyminister megbízásából
Kiss Károly alezredes¹²⁵

A diadalmas tavaszi hadjárat nagy csatái után végre sorra kerülhetett a hadügyminisztérium legrégebb és legidősebb osztályfőnökének előléptetésére is. A Közlöny, 1849. május 15-i számában jelent meg, hogy az A. 14032. szám alatt az orsz. korm. elnökének rendelete folytán... Kiss Károly alezredes honv. ezredesül f. évi május 10-től számítandó rang és illetményel ezennel kinevezetik.¹²⁶

Kiss Károly 1848—49-ben az ideológiai és osztályelkötelezettséget kívánó kritikusan helyzetekben — bár nem csatlakozott a radikálisokhoz — mindig helyt állt, és tette azt amivel megbízták. Noha nem értett teljes mértékben egyet az 1849. április 14-i trónfosztással és a Függetlenségi Nyilatkozattal, beosztásáról nem mondott le és feladatkörét továbbra is lelkiismeretesen ellátta.

1849 májusában és júniusában a hadügyminisztérium átszervezése után a nemzetőrség és a katonai nevelés ügyeit irányította.¹²⁷ Ám e mellett már részt vett az MTA kisgyűlés június 4., 9. és 11. ülésein is.¹²⁸ Ebben az időszakban kialakult nézeteiről érdemes idézni július 1-i naplófeljegyzését, amelyben elkese-redett hangon vázolta fel a súlyos katonapolitikai helyzetet előidéző okokat és lehetséges következményeit.

Kiss helyzetelemzésében a következőket írta: „Minek utána június havat Pesten Budán, a forradalom harcainak különféle állása, és körülményei közt töltöttem volna, midőn t. i. az orosz interventio ellen az európai hatalmasságok közül, senki, de senki még csak tiltakozolag sem lépett fel, világos lőn előttem, hogy a magyar forradalom magára hagyatva, bukni fog. Bukni nem azért mint-ha az osztrák hadaknak ellen nem állhatna, mert a magyar egészen szervezeten fiatal hadnak sikerült nem egyszer az osztrák hadakat nyílt nagy ütközetben is legyőzni.” A továbbiakban azt fejtegette, hogy véleménye szerint korai volt a Függetlenségi Nyilatkozat, mert megriasztotta a külföldi kormányokat és lehetetlenné tette „jövendőnk felett alkudozásokba bocsátkozni” a „bécsi kabinet”-tel. A magyar kormányt a külföldi megbízottai helytelenül tájékoztatták a külföldi álláspontokról mert „a népek sympáthiája még nem tényező a diplomáciában, arra a kormányok sgrapathája szükségesek”. De azok „a függetlenségi nyilatkozat után elfordultak tőlünk, mert a szabadság után sovárgó, a fejedelmektől némi engedményeket nyert vagy kicsikart nemzeteknek rossz példát adtunk. És mi az osztriai házzal megtörtént Magyarországon mi könnyen megtörténhetne más fejedelmi házakkal is.” Rámutatott arra, hogy a dinasztiai fennmaradását számtalan nemzetközi szerződés biztosítja, „ezt a forradalomban soha sem felejteni”. Példának idézi a lengyel forradalmat, amely szintén megfosztotta trónjától a cárt és leverték. „Sajnálom, hogy jóslatom teljesezésben jövend, sejdítésemben nem csalódom! Nem tudom elhinni, hogy kormány fér-fiaink, kik okos emberek nem tudnák mi veszély fenyeget.”¹²⁹

Kissre hatottak a békepárti nézetek, de még inkább a polgári forradalmak talanságai. Álláspontjában uralkodó a forradalom eredményeinek féltése. Megsejti ugyan, de nem mondja ki, hogy Függetlenségi Nyilatkozat meghozatala nélkül

125 HL 1848/49. évi gyűjtemény. 18/241. sz.

126 Közlöny, 1849. május 15. sz. 389. o.

127 Lásd példának HL 1848/49. évi gyűjtemény 29/505, 34/395., 35/189., 35/427. sz.

128 Lásd Kisgyűlések jegyzőkönyve, 1848—1849. RAL K 1402. sz.

129 Kiss naplója. RAL Tört. Naplók 8—r 28. sz. 114—116. o.

is bekövetkezett volna az osztrák—orosz ellenforradalmi invázió, és az osztrák uralkodóházzal való kompromisszumhoz pedig nem voltak meg a kedvező nemzetközi feltételek.

Kiss, a hadudós és katona, előre látta a kikerülhetetlen vereséget az elleneséges katonai túlerővel szemben. Résztvevője, szem és fültanúja volt a politikai és katonai körökben dúló éles csatározásoknak a hogyan tovább kérdésében. Ismerte, sőt jól ismerte a vezető politikai személyiségeket, és a katonai vezetőket. Tudta ki, milyen nézetet vall és ki mire törekszik. Személyesen tapasztalta a politikai és katonai vezetésben az intrikákat, a széthúzást, az ellentéteket, amelyek tragikusan beárnyékolták a forradalom utolsó hónapjait.

Az utolsó időszakban kinevezték a magyarországi katonai nevelőintézetek főnökének. Az események drámai alakulása következtében végigélte a kormány és a hadügyminisztérium Szegedre, majd Aradra való telepítését.

Kiss Károly honvédezeredesi és hadügyminisztériumi osztályvezetői pályafutása az 1849. augusztus 13-i világosi fegyverletétellel ért véget.

1848. augusztus 26-án a fogoly tábormokkal, fő- és törzstisztekkel Aradra szállították őt is, akinek életében drámai és utolsó szakasz kezdődik el. A cs. kir. rendkívüli hadi törvényszék elé állították. 1849. szeptember 21-én készítette el a hadbíróság Kiss Károly „Összefoglaló kihallgatásának” jegyzőkönyvét, amely tartalmazta a polgári forradalom és szabadságharc alatti tevékenységét.¹³⁰

Az Aradon levő foglyok megbeszélték, hogyan fognak védekezni a hadbíróság előtt. Kiss ezt szem előtt tartva a kihallgatás során elmondta, hogy 1848 márciusától 1849 augusztusáig milyen beosztásokat töltött be, és milyen kinevezések alapján. Vallomását olyan dokumentumokkal igazolta, amelyek bizonyították, hogy mindig törvényesen járt el. Joggal hivatkozott arra, hogy kinevezéssel került a törvényes magyar nemzetőrséghez és hadsereghez, és mivel esküt tett a magyar alkotmányra, köteles volt a honvédsereg soraiban maradni. Kiss, hogy a felségsértés büntetében nem mondhatták ki bűnösnek, azt vallotta, hogy nem értett egyet az április 14-i trónfosztással és hadügyminisztériumi beosztásából „saját gyengeségem miatt nem tudtam távozni és azután az ár magával ragadott” és „ezért osztoznom kell bajtársaim sorsában”.

Kiss — fogolytársainak védekezését követve — a vallomását azzal zárta, hogy kijelentette: „fegyverrel a kézben nem harcoltam az osztrák csapatok ellen és a végzetes határozatban nem volt semmi részem”. A kihallgatást az aradi cs. kir. rendkívüli hadbíróság 1849. szeptember 21-én lezárta, de az ítélethozatalra még várni kellett, mert előbb a fogoly tábormokkal akart Haynau végezni.

Kissnek végig kellett szenvednie a honvédtábormokok 1849. október 6-i vértanúságát és Kazinczy Lajos ezredes 1849. október 25-i agyonlövését. Kiss Károly és még tizennégy ezredes, és alezredes társa felett az aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék 1849. november 5-én hozott ítéletet. Kiss az ítéletben harmadik helyen szerepel és a vele kapcsolatos ítélet szövege így hangzik:

„Ítélet

melyet a báró Haynau cs. kir. tábornok és hadseregfőparancsnok önagyméltósága parancsára összeállítottott megeskettett teljes haditörvényszék az alább megnevezett vádlottak ügyében egyhangúlag hozott . . .

3. Kiss Károly, Budán Magyarországon született, 56 éves, katolikus, nőtlen, a cs. kir. hadseregből 28 évi szolgálat után mint százados 1837-ben nyugállományba ment és a lázadó hadseregben megbízták a politikai és nemzetőrségi

130 HL Abszolutizmuskori iratok 113/3. és. Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék 2/239-c. sz. Kiss Károly összefoglaló kihallgatásának jegyzőkönyve 1849. szeptember 21. Német nyelvű. Eredeti tisztaírat.

ügyek előadójának és végezetül kinevezték, mint ezredest valamennyi katonai nevelőintézet főnökének...

A törvényesen kinyomozott tények és saját vallomásuk alapján igazolást nyert, hogy a vádlottak az 1848. október 3-i és november 6-i legfelsőbb nyilatkozat után is csatlakoztak Magyarországon a királyi hatalom elleni fegyveres lázadáshoz és az 1849. április 14-i debreceni országgyűlési határozatok után is, melyek kimondták Magyarország és Erdély elszakadását a császárságtól és a legmagasabb uralkodóháznak a magyarországi trónutódlásból való kizárását, állásukban megmaradtak a lázadó szolgálatban a háború befejezéséig, és ezért felségsértés büntette miatt az 5. hadicikk és vele kapcsolatban a Mária Terézia féle bűnvádi perrendtartás 61. cikkelye, az 1848. október 3-i, 20-i és november 6-i legfelsőbb nyilatkozat, továbbá az 1848. november 12-i és 1849. július 1-i kiáltvány értelmében...

Kiss Károly nyugállományú százados vádlott úr csekély befolyású, de veszélyes tevékenységéért az osztrák hadseregben viselt tisztí rangjának, nyugdíjának és vagyonának elvesztése mellett 10 évi várfogsággal büntetendő...

Így mondta ki a mai haditörvényszék az ítéletet a kegyelem fenntartásával.

Arad vára 1849. november 5-én

Moser
ezredes mint elnök

Daubek
hadbíró százados

Jóváhagyom... és az ítélet kihirdetendő és végrehajtandó.

Pest, 1849. november 10.

Haynau
táborszernagy

Kihirdetve és végrehajtva, a büntetés kezdete 1849. november 15-e.

Arad, 1849. november 16.

Daubek
hadbíró százados¹³¹

Kiss Károly a börtönbüntetéséből 8 hónapot letöltött és 1850. július 9-én, mivel a cs. kir. hadseregből 1848 előtt kilépett tisztek amnesztiában részesültek, fogságából kiszabadult. De alig érkezik a fővárosba, amikor a cs. kir. pesti haditörvényszék a forradalomban és szabadságharcban kompromitált akadémiusokról, köztük Kissről is. 1850. július 20-án listát állít össze az esetleges eljárás céljából.¹³²

Az abszolutizmus idején Kiss Károly Pesten Szép utca 3. szám alatti lakásában visszavonultan élt, de tudományos célkitűzéseit és politikai nézeteit nem adta fel.¹³³ Minden napját nehezítették az anyagi gondok; megélhetését az 500 pengő forint hadtudományi rendes tagi fizetéséből és írásainak tiszteletdíjaiból fedezte.¹³⁴ Nehéz helyzetét jól illusztrálja Toldy Ferencnek, az akadémia titkárához írt segítséget kérő levelének kezdő sora: „Szorul a kapca, nincs pénz, bukófélben vagyunk.”¹³⁵

Kiss Károly 1849 utáni első nyilvános fellépése 1851. március 17-én, az akadémia matematikai és természettudományi osztálya részére tartott kisgyűlésen volt. A „Hadi történelem elmélete” című előadásában kifejtette haladó né-

131 Uo. az Ítélet. Német nyelvű. Eredeti tisztázat.

132 HL Abszolutizmuskori iratok. Pesti haditörvényszék 1850. 3/328. sz.

133 A Szép utca 3. számú régi lakóház helyére 1937-ben új ház épült.

134 Lásd Kiss Károly akadémiai rendes tag fizetési nyugtái 1850–1865. RAL

135 Kiss Károly keltezés nélküli levele Toldy Ferencnek. RAL. M. Irod. Levelezés 4—r 109. sz.

zeteit a hadtörténetírás alapelveiről.¹³⁶ Hadtörténeti munkássága mellett lefordította Károly főherceg „A stratégia alapelvei” c. művének első kötetét.

1854 és 1862 között az akadémián előadásorozatot tartott, olyan témákból, amelyekben a függetlenség eszméjének ébrentartását, az önálló hadügy és a nemzeti hadtudomány jelentőségét emelte ki egy-egy XV. és XVI. századi hadjárat, vagy ütközet hadtörténelmi megrajzolásán, elemzésén keresztül. A sort az 1854. február 27-i kisgyűlési értekezésével — „A várnai ütközet stratégiai (hadtani) szempontból” — nyitotta meg.¹³⁷ Bevezetőjében emlékeztetett a több mint hét esztendővel azelőtt, Mohácson megtartott előadására, s a leverett szabadságharcra és az abszolutizmusra utalva jegyzi meg: „Hét év alatt sok víz folyt le a Dunán; sok igen sok történt e hazában is.” Előadásának tárgyát indokolva megállapítja: azért vizsgál „mindig csak gyász-harczeseteket”, mert a vesztes ütközetekbe „én több tanulságot helyezek”. Tanulságok vonhatók le ezekből a nemzet számára. „A balesetek részleteiben láthatjuk mind azt kitarva előttünk, mitől óvakodnunk kell, mit javítanunk szükség; egyébiránt is, az erénynek probaköve a szerencsétlenség, rakhelye az mindig a polgári erénynek és a harcias hősiességnek, oly nemzeteknél t.i. melyek még nem feledkeztek meg magokról, nem kötelességeikről, mert csak illy nemzetekben van még élet, s életrevalóság, élni megérdemlés; a melly nemzet mitsem gondolva politicalai viszonyaival, az anyagi jólétre vergődésnek feláldoz minden más érdeket; a tudományok elhanyagolása mellett elhanyagolja a hadtudományt is; abban nincs életcsíra többé, annak a történelemben csak múltja van, de jövője nincs.”¹³⁸

Sok vonatkozásban fatalista történeteszemléletet áraszt Kiss bevezetője, de végső soron a vesztes és a nemzet sorsát döntően befolyásoló ütközetekből a jövő számára vont le a pozitív tanulságokat. Kiemelte a nemzet élni akarását, a tudományok, a hadtudomány szerepét a történelem alakításában: 1444. november 10-én „gyászos eredményű ütközet történt; az eredmény nemcsak hazánkat tekintve, de Európa sorsára s átalakulására is nagy befolyással volt”. Ez a vesztes csata lett a forrása az oszmán hódításnak, a török uralomnak. A török kiűzése után az ország „többé vissza nem nyerhette, nem többé — mint álladalom — független állását sem.”¹³⁹

Az akadémia konzervatív vezetése ekkor már bírálta Kiss Károlynak a függetlenségi célokat szolgáló hadtörténeti munkásságát.¹⁴⁰

Kiss Károly az MTA felhívására 1855. október 22-én beszámolt „1847—1855 években a tudományok körüli munkálkodásaim”-ról. Ebben külön kiemeli: „résztvettem az 1848-ban az országos nemzetőrségi tanács megrendelésből kiadott több kötetnyi kötelező és fegyver oktatási szabályoknak kidolgozásában a gyalog és lovas nemzeti őr- és honvédsereg számára”.¹⁴¹ Ennek a tevékenységnek illy módon való jelentése bátor állásfoglalásnak számít. Nem tagadja meg 48-as szerepét és tudományos munkának tekinti a katonai szabályzatok kidolgozását. Szükségesnek tartotta, hogy az MTA ismerje meg, illetve ismerje el az 1848—49-ben kifejtett szabályzatírói tevékenységét.

1856. július 21-én, a nándorfehérvári diadal 400. évfordulóján Kiss az akadémián felolvasta „Hunyadi János utolsó hadjárata Bolgár és Szerbországban 1454-ben, s Nándorfehérvár fölmentése a török táborozástól 1456” című¹⁴² had-

136 Lásd Kiss Károly: A hadi történetészet. Új Magyar Múzeum, 1856. IV. füzet. 22—232 o. és V. füzet. 250—264. o.

137 Lásd Kiss Károly: A várnai ütközet stratégiai szempontból. Magyar Academiai Értesítő, 1854. I. sz. 53—72. o.

138 Uo. 54. o.

139 Uo. 55. o.

140 Lásd Kiss Károly 1855. február 15-i levele Kubinyi Ágostonhoz. OSZK kt. QH. 956. sz.

141 Kiss Károly munkáinak jegyzéke. RAL 87/1855. sz.

142 Kiss Károly: Hunyadi János utolsó hadjárata Bolgár- és Szerbországban 1454-ben, s Nándorfehérvár fölmentése a török táborozástól 1456. Magyar Academiai Értesítő (a továbbiakban — MAÉ), 1856. IX—X. sz. 505—619. o. és különnyomat. Pest. 1857. 117. o., 2. térkép. A további jelzetekben a különnyomat oldalszámait szerepeltetjük.

művészettörténeti értekezését. Kiss ebben éles bírálatot gyakorolva többek között megállapítja: „Nincs érc emlékszobra a két magyar hazában a nagy hősnek. *Bűne volt ez nemzetünknek mindig, hogy kegyelettel nem viseltetik elhunyt nagy fiai iránt*... nincs emlékszobra Hunyadi Jánosnak. De él még emlékezete minden jobb hazafi keblében.” Elérzékenyülve mondja el, hogy lehetséges ez volt „az utolsó felléptem az Academia tisztos körében. Sokan elhullottak már csak huszonhat év alatt is mellettem academiái tagtársaim közül, mint elhullottak egykor mellettem az ütközetekben bajtársaim közül, de végre csak rajtam is a sor.”¹⁴³

A múltra való emlékezés után még 10 évet él a 64 éves Kiss Károly, aki továbbra is ápolja a barátságot kortársaival és a fiatalabb nemzedékkal.¹⁴⁴ Az elmúlt évek alatt Szontágh Gusztávhoz fűződő híres barátsága nem lazult meg.¹⁴⁵ Nagy veszteségnek tekinti, hogy a már hosszabb ideje súlyos beteg Szontágh, legjobb katona és tudós barátja 1858. június 7-én meghalt. Kisst ez az esemény nagyon megrázta.

Rendszeresen részt vett az akadémia rendezvényein és pályadíjak elbírálásában 1859-ben.¹⁴⁶ 1860-ban átmenetileg megromlik a viszonya régi barátjával, a befolyásos Toldy Ferencsel mert mint a Kísfaludy Társaság elnökét az alábbi levélben figyelmeztette kötelességére:

„Kedves Ferim!

A Kísfaludy Társaság új tagjainak megválasztásáról, és a legközelebbi rendező ülésnek hivatalos összehívásáról még mindig várjuk az ígért hivatalos tudósítást.

Sokan azt akarják hinni, hogy eléggé ismert előtti energiádból sokat vesztettél, sokban hátramaradások vannak; az utcán pedig azt rebesgetik, hogy egy kis gonoszság rejlene az új tagoknak edig elhalogatott összenem hívásában, csak a régi keveseket akarod magad körül látni, nehogy a többség ellened nyilatkozzék.

Gyúrd be a rágalom száját, hirdetéseidet minél előbb tedd közé.

Kerestelek: ezt akartam veled közölni, mert sokkal inkább becsüllek, mint sem a könnyen hívők sorába számítani engednem magamat.

Figyelmeztetésem rosszra ne magyarázd, igénytelen tanácsom vedd jó néven. Egyéb iránt tégy úgy mint legjobbnak gondold.

Aldjon az Isten szívből idvezel

barátod
Kis Károly¹⁴⁷

1861 nevezetes esztendő Kiss Károly életében. Hosszú huzavona után megjelent az MTA megbízása alapján magyarra fordított nagy jelentőségű hadtudományi munkája: „A stratégia elvei az 1796-i németországi hadjárat előadásával felvilágosítva Károly austriai főherceg által” első kötete. A fordítás második kötete 1862-ben, a harmadik kötet 1863-ban jelent meg.

1862-ben utoljára szerepelt nyilvános akadémiai előadásokkal: „Az 1448-i rigómezei ütközet hadtudományilag előadva 2-ik, 4-ik felolvasás az Akadémiában.”¹⁴⁸

143 Uo. 3—4. o.

144 Lásd Kiss 1856. augusztus 3-i és 10-i leveleit Toldyhoz. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 77. sz.

145 Lásd Szontágh Gusztáv 1858. március 5-i levelét Kiss Károlyhoz. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 149. sz.

146 Kiss Károly és Wenzel Gusztáv 1859. december 13-i jelentése az akadémianak az Újváry-féle pályázatról. RAL 540/1859. sz.

147 Kiss Károly 1860. július 25-i levele Toldy Ferenchez. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 77. sz.

148 Kiss Károly irodalmi működésének jegyzéke. RAL 1171/1862. sz.

1863-ban még folytatta hadtörténeti kutatásait, részt vett az akadémiai munkálatokban, anyagot bírált és levelezett.¹⁴⁹ De hetvenedik életéve betöltése után fizikai ereje gyengülni kezdett, szellemi elevensége csökkent és munkakedve lankadt. 1865-ben Szeged városa országgyűlési képviselőnek akarta megválasztani, de Kiss Károly megköszönte a bizalmat és arra kérte a szegedieket, hogy „bizalmukat erőteljesebb egyénre ruházzák át, különösen olyanra, ki a haza javát előmozdítani leginkább meghivatott.”¹⁵⁰

Kiss Károly, betegsége miatt, már nem tudott megjelenni 1865. december 9-én az Akadémia új épületének felavatásán. Élete elkomorult, de szinte az utolsó percig, 1866. február 17-én bekövetkezett haláláig dolgozott. A lapok Kiss Károly elhunytát gyászírben közölték. A Hon 1866. február 20-i száma tudósítja olvasóit, hogy „Kiss Károly a m. ak. rendes tagja f. hó 17-én este 8 1/2 órakor korelgyengülés következtében, életének 73-ik évében elhunyt. Temetése ma délután ment végbe egész csendben, széputczai lakásából, az ak. néhány tagjának részvétele mellett.” Ezt kiegészítette a Pesti Napló ugyanaznapi száma annyival, hogy „a néhány hónap óta gyengélkedett aggastyán kimulásának híre ugyszólván a temetés órájában kezdvén terjedni, mintegy husz-harmincz akadémiai tagon kívül, kik szintén csak az utolsó perczben értesülhettek, kevesen jelentek meg... Temetése ma, hétfőn délután 3 órakor ment végbe. Béke poraira!”

A Fővárosi Lapok 1866. február 21-i számában méltatta Kiss Károly munkásságát. Az emlékező sorok befejező mondata megjegyzi: „Ő nevezetes hadtudományi s egyéb könyv-gyűjteményt hagyott hátra, melyet az akadémiának kellene megszerezni.” Kiss Károly 1854. október 29-én Pesten kelt végrendelete, melyet 1866. február 22-én hirdettek ki, 4. pontjában könyveiről így intézkedett: „Jól tudom azt, miszerint a könyvgyűjteményt épségben tartani, vagy még gyarapítani is nincs minden ember hivatva, ugy nincsenek talán barátném gyermekei sem, azért megkérem őt, a könyvgyűjteményt ajándékozza vagy a Magyar Académiának, vagy a Nemzeti Muzeumnak azon megjegyzéssel, hogy az, az ő és az én emlékezetemre a könyvek együtt tartassanak, szét ne oszlattassanak, így a mint a könyvgyűjtemény van, bir kevés beccsel, szét darabolva mit sem ér.”¹⁵¹ Kiss Károly könyvei — ugyan nem különgyűjteményben — ma az MTA könyvtárában találhatók meg.

Az MTA 1866. február 20-án emlékezett Kiss Károlyra és az emlékbeszédet Toldy Ferencz tartotta meg.¹⁵² „Ez emlékbeszéd után az elnöklő Kubinyi Ferencz indítványára elhatározzák az arcképét az Akadémia elhunyt tagjai közé fogják függeszteni.”¹⁵³ A Magyar Tudományos Akadémia 1867. évi nagygyűlése január 31-i ülésén Arany János titoknoki jelentkezésében még egyszer megemlékezik arról, hogy 1866. február 17-én „Kiss Károly matematikai osztálybeli rendes tagot, a hadtudományoknak Akadémiánkban egyik, majdnem egyedüli, művelőjét kelle elbocsátanunk a halandóság útján.”¹⁵⁴

149 Lásd Kiss bírálata *Asbóth Lajos: A francia hadseregről c. tanulmányról*. RAL 705/1863. sz. és 1863. január 10-i levelező tagajánlását *Kövér Lajos* érdekében. RAL M. Irod. Levelezés 4—f 109. sz.

150 *Katholikus Néplap*, 1865. október 19. sz. 332. o.

151 *Kivonata néh. Kiss Károly végrendeletének a MTA számára* 1866. április 30. RAL 287/1866. sz.

152 *Kisgyűlések jegyzőkönyve*, 1866. RAL K 1438 sz. 19. o.

153 *Fővárosi Lapok*, 1866. február 23. sz. 172. o.

154 *MTA Évkönyvei*, XI. k. VIII. darabja. Pest, 1867. 13. o.

ТИБОР АЧ
ПОЛУЗАБЫТЫЙ ПЕРВЫЙ АКАДЕМИК КАРОЙ КИШШ (1793—1866)—
ИЗ ВОЕННЫХ

Резюме

О произнании литературно-научной и общественной деятельности Кароя Кишша свидетельствует тот факт, что на заседании I Общего собрания Венгерского Ученого Общества, — предшественника Венгерской Академии Наук, — состоявшегося 17 февраля 1831 года, первым из кадровых офицеров был избран членом-корреспондентом поручик Карой Кишш, служивший в 37 венгерском линейном пехотном полку, а заседание XI сессии от 5 сентября 1840 года избрало его уже вышедшего в отставку в чине капитана действительным членом по Отделению военных наук.

Карой Кишш всю свою жизнь служил делу национальной независимости, гражданских преобразований и научного прогресса. В эпоху реформ он снискал неувядаемые заслуги в развитии венгерской военной терминологии и национальной военной науки; как полковник-гонвед он сыграл выдающуюся роль во время буржуазной революции и освободительной борьбы 1848—1849 гг. в организации национальной гвардии и армии гонведов (венгерской армии) и в обучении; в период абсолютизма своими работами по военной истории содействовал тому, чтобы идеи независимости и национального военного дела не предавались забвению.

Венгерская военная историография осталась в долгу в показе роли Кароя Кишша. А ведь именно он является творцом словосочетания «hoonvédelem» (оборона страны). Им образовано и венгерское слово «honvédő» (защищающий родину), которое в 1832 году он предложил включить в академический большой словарь. В первом военном словаре, изданном в 1843 году, фигурирует венгерское слово «honvéd». По предложению Кишша начали пользоваться живущим и поныне термином «гонвед», которым были названы бойцы 10 батальонов национальной гвардии, сформированных в мае 1848 года.

О военной карьере Кишша в кайзеровско-королевской армии еще следует упомянуть, что 1 сентября 1809 года он был зачислен в 37 венгерский линейный пехотный полк в звании кадета, а 15 мая 1837 года ушел в отставку в звании капитана. Участвовал в кампаниях 1813 и 1815 года, но несмотря на выдающиеся способности не поднялся выше должности командира роты. В эпоху реформ Кишш перевел на венгерский язык труды ряда знаменитых зарубежных военных теоретиков (Наполеона, эрцгерцога Карла, Клаузевица, Жомини и др.) и был автором оригинальных военно-научных и военно-исторических работ. Им был составлен и издан первый Военный словарь. По его инициативе Венгерская Академия Наук в 1847 году впервые объявила конкурс на военно-историческую тему.

Карой Кишш сыграл выдающуюся роль и в создании самостоятельного военного дела. С 17 марта 1848 года он вел работу по организации национальной гвардии в Пеште. С апреля 1848 года был одним из советников Всевенгерского Военного Совета Национальной гвардии и референтом по политическим делам, затем начальником политотдела и директором канцелярии Национальной гвардии. Ему принадлежит выдающаяся роль в формировании гонведских батальонов и в составлении новых уставов. 19 июня 1848 года ему было присвоено звание майора, а 22 сентября того же года — подполковника. С декабря 1848 года Кишш назначен начальником Отдела Национальной гвардии Министерства внутренних дел, а с января 1849 года — начальником Отдела Национальной гвардии Министерства военных дел, исполняя одновременно функции и начальника Отдела военного воспитания. 10 мая 1849 года ему присваивают звание полковника. Кайзеровско-королевский чрезвычайный военный трибунал в Арпаде 5 ноября 1849 года приговорил Кароя Кишша к 10 годам заключения в крепости, он был лишен звания капитана кайзеровско-королевской армии и пенсии.

Карой Кишш был популярной личностью своего времени. Узы дружбы связывают его с такими знаменитыми политиками как Сечени, Кошут, Вешеленьи, Деак и другие. Но он мог назвать своим близким другом почти каждого современного знаменитого писателя, ученого или художника. Все с большим признанием принимали к сведению его труды и безоговорочно причисляли его в ряд великих людей эпохи.

Без трудов и произведений Кароя Кишша история прогрессивной военной науки стала бы беднее. Благодарное потомство, ценящее научные традиции прошлого и использующее это ценное наследие, — наша социалистическая военная наука должны больше сделать для признания исторической роли и трудов Кароя Кишша.

DER ERSTE SOLDAT-MITGLIED DER AKADEMIE,
KÁROLY KISS (1793—1866)

Resümee

Der Umstand, dass Oberleutnant Károly Kiss (IR 37.) an der Generalversammlung der Ungarischen Wissenschaftler-Gesellschaft am 17.-ten Februar 1831 zum Korrespondierenden Mitglied gewählt wurde, deutet die Anerkennung seiner literarischen, wissenschaftlichen, gesellschaftlichen und öffentlichen Tätigkeit an. Die XI. Generalversammlung am 5. September 1840 wählte ihn, den schon in Pension getretenen Hauptmann zum militärwissenschaftlichen ordentlichen Mitglied.

Károly Kiss stellte sein ganzes Leben in Dienst der Sache der nationalen Unabhängigkeit, der bürgerlichen Umwandlung und des wissenschaftlichen Fortschritts. Am Anfang des XVIII. Jh.-s, in der sog. Reformperiode erwarb er unvergängliche Verdienste in der Entwicklung der ungarischen Militärsprache und der nationalen Militärwissenschaft; als Honvédoberst spielte er eine hervorragende Rolle in der Organisierung und Ausbildung der Nationalen Garde und der Honvédarmee; zur Zeit des Absolutismus half er mit seiner militärhistorischen Tätigkeit die Wahrung der Unabhängigkeit und des nationalen Militärwesens.

Mit der Würdigung der Rolle von Károly Kiss blieb unsere Kriegsgeschichtsschreibung bisher schuldig. Obwohl er war, der das Wortzusammensetzung „honvédelem“ (Vaterlandsverteidigung) schöpfte. Seine Schöpfung ist auch das Wort „honvédő“ (vaterlandsverteidiger), das er im Jahre 1832 in das grosse Wörterbuch der Akademie aufnehmen vorschlug. Im ersten Militärischen Wörterbuch (1843) ist das Wort „honvéd“ auffindbar. Auf seinen Vorschlag begann man das auch heute belebende Wort: „honvéd“ zum Kennzeichen der Soldaten der im Mai 1848 aufgestellten 10 Nationale Garde-Bataillonen zu benutzen. Von seinem Lebenslauf in k.k. Armee ist es erwähnenswert, dass er als Kadett am 1. September 1809 zum IR 37. einrückte und als Hauptmann am 15. Mai 1837 in Pension ging. Er nahm an den Feldzügen 1813 und 1815 teil, aber trotz seiner hervorragenden Fähigkeiten, wegen seiner Anschauungen kam er in eine höhere Einteilung als Compagnieführer nicht.

In der Reformperiode setzte er die Werke mancher ausländischen Militärtheoretiker (Napoleon, Prinz Karl, Clausewitz, Jomini etc.) auf ungarisch über, aber auch selbst schrieb einige militärwissenschaftliche und kriegsgeschichtliche Werke, stellte zusammen und gab das erste militärische Wörterbuch aus. Nach seiner Initiative gab die Ungarische Akademie der Wissenschaften im Jahre 1847 zum erstenmal das militärwissenschaftliche Preisausschreiben aus.

Károly Kiss spielte auch in der Schöpfung des selbständigen Militärwesens eine hervorragende Rolle. Er war von 17.-ten September 1848 der Organisator der Nationalen Garde in Pest. Er wurde von April 1848 zum einen Rat des Kriegsrates der Landes-Nationalen Garde und der Referent der politischen Angelegenheiten, dann der Chef der politischen Abteilung und der Direktor des Bureau der Nationalen Garde. Er nahm auf sich eine wichtige Rolle in der Aufstellung der Honvéd-Bataillonen und in der Herstellung der neuen Reglements. Am 19.-ten Juni 1848 wurde er zum Major, am 22.-ten September zum Oberstleutnant befördert. Von Dezember 1848 wurde er der Leiter der Abteilung „Nationale Garde“ im Innenministerium, von Januar 1849 Leiter der ebensolchen Abteilung im Kriegsministerium und daneben der Chef der militärischen Erziehungsabteilung. Der k.k. Kriegs-Gerichtshof in Arad verurteilte ihn am 5. November 1849 auf 10 j. Kerker, nahm seinen k.k. Hauptmann-Rang und seine Rente weg.

Károly Kiss war eine anerkannte Persönlichkeit seiner Zeit, freundschaftliche Beziehungen banden ihn zu namhaften Politikern, wie Stephan Graf v. Széchenyi, Lajos Kossuth, Ferenc Deák, Miklós Baron v. Wesselényi und anderen. Aber er konnte die fast allen berühmten Schriftsteller, Wissenschaftler und Künstler seiner Zeit als innige Freunde betrachten. Jedermann nahm mit grosser Anerkennung seine Tätigkeit zur Kenntniss und reichte ohne Aufhalt in die Grösse des Zeitalters ein.

Die fortschrittliche Militärwissenschaft und Kriegsgeschichte wäre ohne Tätigkeit und Schrifte ärmer. Die die wissenschaftliche Vergangenheit schätzende und deren wertvolle Erbe nutzende Nachwelt, unsere Militärwissenschaft sollte mehr leisten im Interesse der Bekanntmachung der historischen Rolle und Tätigkeit von Károly Kiss.